

مىرعلى سىد اوف

«قىزىل دۇيوشچو» « نون طالعى - باكى :

گنجلىك . 1984 - 108 صحىفه

بوكتابدا فىلولوگىيا علم لرى دوكترو ، پروفىسور ، امكدار علم خادىمى م. سىد اف
ساقلارىن ائرامىزدان اول آلتىنچى - بئش ينجى عصرلره عايىد اولان مدنى آيىده لرىندن
بىرى «قىزىل دۇيوشچو» « حاقىندا صۇحت آچىر .

مولف ساقلارىن تارىخىنتى آذربايجان تارىخ ايله باغلايىر ، ائرادان اول رىسپوبلىكا
مىزىن اراضى سىنده يا شامىش خالق حاقىندا مارقلى معلومات وئرىر.

اليفامىزا چئويرن: يوسف رحمانى

آلما - آتا ياخىنلىغىنداكى ايسسىك كورقاندان 1970 - جى ايلدە قازىتنى زامانى تاپىلمىش قىزىلدا پالتارگىدىرلىمىش مئىتە علم عالمىندە شىرطى اولاراق ھمدە » قىزىل آدم « دىيىلىر . « دۇبوشچو اولدوغونو نظره آلاراق ، بىز اونو « قىزىل دۇبوشچو » آدلاندىراجاغىق . « قىزىل دۇبوشچو » اسكى آيىدە سىنى آراشدىرما اوبىئىكتىنە ، چئوپرىمك اوچون ايتىدايى گۇروشلىر ، ايتىدايى حىياتى درك ائمە نى ، ميفىك گۇروشلىرىن - تىغورون يارانماسىنى ، اونون گىتدىيى ائنىشلى - يوخوشلو يوللارى ، قوھوم و ياد قىيلە لر ، قىيلە بىرلىشمە لرى سىلسىلە لر نىن بىر - بىرى ايلە چارپازلاشما سىنى ، بىر - بىرىنى عوض ائتمە سىنى ، بونولا باغلى اولاراق گۇروشلىرىن ايناملار عالمىندە اوزاقلاشماسى ، تارىخىن معلوم و يا نامعلوم آيىدە سى اوزە رىندە 2500 ايلدىن بىر موختلىف چاغلارنى فىكىرلر آخارى آت اوبىناتمىش ، زامان اونو بىزە ايسىتر - ايسىتمز قىسمن « يادلاشدىرمىش » و محض بونا گۇرە دە تارىخلە ، موختلىف اسكى گۇروشلىرلە باغلى بو آيىدە نىن سىررىنى آچماق اونو « اوخوماق » چتىن لشمىشىدىر . شوبهە سىزكى ، « قىزىل دۇبوشچو » نون سوي طالعىنىن سىررىنى آچماقدا « اوخوماق » دا آز ايناندىرىجى مولاھىظە لىر ، موباحىثە لى فىكىرلر اولايلىر . بئلە بىر دورومون يارانماسىنا سبب اودوركى ، « قىزىل دۇبوشچو » آيىدە سىندە اۇز عكسىنى تاپمىش گۇروشلىرى زامان اساسن اونوتوموش ، گۇروشلىر عالمىندە بعضى لر نى زورلا و يا خوشلا چىخارمىشىدىر . اونودولموش ، آرادان چىخمىش و يا آزاد اولماسا دۇرۇموزە قدر گلن اون دوققوز ياشىندا اولان ھىمىن دۇبوشچونون سوي - ائنىك طالعى حاققىندا علم ھلە لىك دىقى معلومات الدە ائدە بىلمە مىشىدىر . ايسسىك كورقاندان تاپىلمىش « قىزىل دۇبوشچو » نون كىملىگىن ، ھانسى سوبا عايىد اولماسىنى موعىن لىشىدىرىمك اوچون آراشدىرىجىلار آراسىندا ، « قىزىل دۇبوشچو » نون سوبو و كورقاندان تاپىلمىش بۇيوك مدنىتىن ھانسى قىيلە بىرلىشمە سى سىلسىلە سىنە ، خالقا منسوب اولماسى حاققىندا ايكى مولاھىظە ، فىكىر واردىر . باشدا بىر چوخ سووتت عاليم لرى اولماقلا ايسسىك كورقان مدنىتى حاققىندا آرختولوق ، صنعت شوناس - ك . آ . آكىشئوون آراشدىرماسى خوصوصى يئر توتور¹ . ايسسىك كورقاندان تاپىلمىش « قىزىل دۇبوشچو » مدنىتىن² ايلك آراشدىرىجىلارىندا عاليمىن فىكىرىنە گۇرە « قىزىل دۇبوشچو » « 19-16 - ياشلى تكىن - شاھزادە ايمىش . اونون بئلە گنج ياشلارىندا اۇلمە سىنىن سببى آيدىن دىيىلدىر . گنج دۇبوشچونون قىرىندىن تاپىلمىش قىمتلى اشيا لارى ، انلە جە دە اونون اساسن قىزىلدا اولان گىمىمى ، « بىزك » لرى . ك . آ . آكىشئوي دوشوندىرۇموشدور . عادتن تورك دىللى خالقلارنى اولو بابالارى افسانە وي - تارىخى خانلارى ، ايكىدلرى ، حتا تارىخى رئال حۇكمدارلارى اساسن قىزىل لا بىزە دىلمىش

¹ - باخ : ك . آ . آكىشئو ، كورقان ايسسىك ، م - 1978

² - بىز شىرطى اولاراق بئلە آدلاندىراجاغىق .

پالتارلار گىيىر مىشلر . اسكى گۇرۇشلار سس لىش « ماداي - قارا » داستانين افسانه وي قهرمانى ، قىزىل دون گىيىرمىش . داستاندا دئيىلىر : « آلتىن كولتر تونين گىيىدى »³

(«قىزىللى ، تونجولو دونونو گىيىدى») ك . آ . آكيشئوين و بىر چوخ آراشدىرىجىلارين فىكىرىنە گۇرە « «قىزىل دۇيوشچو» » اثرادان بئش عصر قاباق ياشامىشىدىر . كورقان قىيردن تاپىلان قىزىل ، گوموش بىزك شئى لرى ، فىقورلار ، كۇينك و پاپاقدىكى ھئىكل جىلكر ، بارئلىئىفلر ، ساخسى قابلار ، جام اوزرىندە كى يازى و س . يالنىز تارىخ علمى اوچون دئيىل ، بو نلار ھمدە او دۇرون مدنىتىنى ، ايجتىماعى - فىلسفى ، ميفولوژى تفكورونو ، ايناملارنى ، بىر سۇزلە ذھنىتىنى ، بدىعى ائستىتىك ذوقونو اۇيرنمك اوچون گرگ لىدىر . دوغروندان كورقانىن مدنىتى بو مسالە لرى كومپلئكس شكىل دە اۇيرنمك اوچون ماراقلى ، جىدى مآتئريال وئىرىر . كورقاندكى سوي مدنىتى (ائتنوكولتورا) ھمىن جمعىتىن ايجتىماعى اىقتىصادى اينكىشافىنىن قآتىنى گۇسترمكلە برابر ، اونون مدنىتىن بىرچوخ ساحە لرىن بىر يوكسك سويىيە سىنى دە تصور دە جانلاندىرىر . « «قىزىل دۇيوشچو» » حاقىندا آز - چوخ و بلكە دە دقىق معلومآتى اونون گىيىمى ، خوصوصى ايلە پاپاغى وئىرىر . ائلە بونا گۇرە دە پاپاق و كۇينك ھمىشە آراشدىرىجىلارين دىقت مركزىندە دورموشدور . بىزىم مقصدىمىز « «قىزىل دۇيوشچو» » حاقىندا عمومىت لە آراشدىرما آپارماق دئيىلىدىر . ھلە لىك بىرچە اىستە گىمىز وار : دۇيوشچونون كىملىگىنى معىن لىشدىرمك اوچون اونون گىيىمىنە ، پاپاغىنا بركىدىلمىش ، تىكىلمىش و عالمى لىر طرفىندىن « بىزك » آدلاندىرىلان فىقورلار ، اشيا لارىن تورك دىللى خالقلارين ميفولوژى تفكورو ايلە بىچىملىنىش دوشونجە لرى ، دونيانى درك ائتمە لرى ايلە باغلى لىغىن اۇيرنمكىدىر . اۇنچە قئىد ائىك كى ، گىيىمدە عكس اولونموش ميفولوژى گۇرۇشلارين بعضى لرىنە ميفولوژى عالمە كى تىپولوژى حادىثە كىمى دە باخماق اولار ، بئرى دوشدوكچە ، اىمكانىمىزى داخىلىندە بونلارين علاقە لرىندىن ، اۇزونە مخصوص لوغوندىن و اونون سبب لرىندىن بحث ائدە جە بىك . ك . آ . آكيشئو گىيىمدە كى بارئلىئىفلرى ، فىقورلارى ، اوخلارى و س . بوكىمى شئى لرى بىزك آدلاندىرىر . بىزچە بونلارين ھنچ بىرى (بلكە قىيردن تاپىلمىش آينايادا بورادا بىزك اشياسى كىمى باخماق دوغرو دگىلدىن) بىزك خاطرىنە كۇينە گە ، پاپاغا ، آياق قابىيا بركىدىلمە مىشىدىر . معىن علامت دار گونلردە ، آيىن لردە ، قلبە نىن طنطنە سى بايرامىندا گىيىلن قىزىل پالتار و اونداكى « بىزك » لىر دئىمك اولاركى ، ھامىسى او دۇرون ميفولوژى گۇرۇشلىرى ، ميفولوژى باخىشلارين ، ايناملارى ، دۇلت دوزومونون قانونلارى ، بىرسۇزلە ، ايجتىماعى - سياسى ، حاكىم گۇرۇشلىرى ايلە باغلىدىر . بىر داھا قئىد ائدىرىك كى ، بونلار بىزك دگىل ، « «قىزىل دۇيوشچو» » نون منصوب اولدوغو قبىلە بىرلىشمە سى سىلسىلە

³ - « ماداي - قارا » ، م صحىفە . 386

سىنين ، ميفولوژى گۇرۇشلار ، رسىمى ايناملار ، دۇلت قانۇنلارنىي طلبى ايله گنىيمه بركىدىلمىش ، تىكىلمىشىدىر . « قىزىل دۇيوشچو » « مدنىتىن تورك دىللى خالقلار ايناملارى ايله علاقه سىنه دىقت يىتىرك . « قىزىل دۇيوشچو » نون بۇركو ائله بىل تورك دىللى خالقلار ميفولوژى گۇرۇشلىرىن ، آنلايشلارنىي ، ايناملارنىي نومايىش ائتىرىمك اوچون تىكىلمىشىدىر . اصلينده ائله بئله ده اولماليدير . چونكى يا خاقان و يا تكين اولان « قىزىل دۇيوشچو » نون گنىيمى اونون كىملىگىنى ، هانسى سويما منصوب اولدوغونو ، روتبه سىنىي گۇسترمه لىدير .

اوبرازلىي دئىلسه ، « قىزىل دۇيوشچو » نون بۇركو ائله بىل تورك دىللى قىيل بىرلمشه لرئىن ، خالقلارنىي ، ميفىك گۇرۇشلىرىن ، دۇلت قانۇنلارنىي توپلو سودور . ائله بونا گۇره ده همين آبيده ني ميفولوژى گۇرۇشلىرىن ، ايناملارنىي و بونولا باغلى يارانمىش دۇلت ، جمعيت قانۇنلارى « توپلوسو » كىمى « اوخوماق » ، ايضاح ائتمك لازىمدير . ميفىك گۇرۇشله ميفىك تفكورله ياشايان جمعيتىن ، فردىن اساس گۇرۇشو ائله ميفىك گۇرۇش ، ميفىك اينام ايدى . اونون قىيله دۇلتى و قىيله بىرلشمه سى سىلسيله سى ، دۇلتى و ائله جه ده دوزموده بو گۇرۇشله ، بو حياتى درك ائتمه ايله باغلى ايدى⁴ . ك . آ . آكىشئو ايسسىك كورقانداكى « قىزىل دۇيوشچو » « مدنىتىنىي SAK-II ساقلارا عاييد ائدير . بللىي ديركى ، ساقلار ائرادان اول دوققوزونجو - سككىزىنچى عصر لرده اورتا آسيادا ، قزاقىستاندا و سونرالار قافقازدا ، آذربايجاندا ياشامىشلار .

يونان تارىخچىسى هئردوت همين ساقلارى آسىا اسكىفلرى آدلاندير مىشىدىر (بلكه ده ساقلارلا آسىا اسكىفلرى بىر واخت بىرگه ، يان - يانا ، قىسا مودتلى قىيله بىرلشمه لرى شكلينده ياشادىقلاردى اوچون بئله آدلانديرمىشىدىر). تارىخ چىلر آسىا اسكىفلرىنىي آروپا اسكىفلرىندىن فرقلىديرىلر . تارىخىي دلىل لر گۇستىرير كى ، ساقلار اسكىي دونيانىن بىرچوخ خالقلارى ايله قونشولوقدا ياشامىش ، بعضى لرى ايله ايقتىصادى - مدنى علاقه لرى اولموشدور . بعضن بلكه ده ساقلارنىي قىيله بىرلشمه لرى سىلسيله لرئنه اۇزگه قىيله لرده داخىل اولموشلار . لاكىن ساق قىيله بىرلشمه لرئنده اساس قىيله بىرلشمه سى ساقلار اولدوقلارى اوچون ده بو بىرلشمه ساق آدلانمىشىدىر . ساقلار حاقىندا اهمه ني سولاله سىنين (ائرادان قاباق آلتى - بئشىنچى عصر) مىخى يازىلارىندان معلوم اولوركى ، ساقلار اوچ قول - Tigrhand ساقلارا (شيش پاپاق قوبان ساقلار) خاوماوارق Xaomavarq ساقلارا (خاوم ايچگىسىي حاضىرلايان ساقلار) و تيان - پارا - داراي Tian-Para-Daray ساقلارا (دنيز آرخاسىنداكى ساقلار) بۇلونورلر . ائله

⁴ - باخ : ميرعلى سيد اوف . « ده ده قورقود » بويلارىنداكى گونورتاج و اورتاج سوزلرىنىي ائتمولوژىي تحلىلى « آذربايجان » ژورنالى ، 1980 ، نومره 3

بوراداجا فيكرىمىزى قئىد ائده ك كي ، بوآداملارین اوچوده ساقلاىن اصل ، دوغما آدلاري دگىلدير ، گۇرونور ، اهمنى لىر زامانىدا اونلار ساقلاىن موختلىف بىرلىشمە لىرینە ، گئىم لىرینە ، مشغله لىرینە ، ياشادىقلاري يئره گۇره آد وئرمىشلر. هئروودوت دا ساقلاىن اونلارین گئىمىنە گۇره اورتوكارى بانتىن Ortokaribantin ساقلاىن (دىك پاپاق قويانلار) آدى وئرمىشىدیر⁵.

بىر چوخ عالم لىر بو فيكىردە دىركى ، ساقلاىن بۇيوك بىراراضى دە ياشامىشلار . اونلار اساسن اورتا آسیادا ، جنوبى پرى آرالدا ، داغلىق آلتايدا ، سونرالار قافقازدا ياشامىشلار . بو اراضىن اساس حىصه لىریندە تورك دىللى قىبلە لىر ياشاىرمىش . ساق قىبلە بىرلىشمە لىرى سىلسىلە سى اساسن ساقلاىن اولدوغونا گۇره بو ساق مدىتى دە ساقلاىن عايد ائدىلسە دوغرو اولار. دئە سن ، ساقلاىن تركىبىندە كى قىبلە ، قىبلە بىرلىشمە لىرى اىجتىماعى گۇروشلىر ، اىقتىصادى ، مدىت باخىمىندان ياخىن اولدوقلاىرى اوچون واحىد مدىت ، واحىد گۇروشلىر يارانمىشىدیر . بو واحىد لىك اوزونو «قىزىل دۇيوشچو» مدىتىندە گۇستىرىر. اونلاردان بعضى لىرى ايسە آىرلىمىش ، اوزاقلاشمىشىدې . قاينايىب – قارىشانلار چوخلوقا تابع اولموشلار . اونلارین دوشونجه لىرى دە ، مدىت لىرى دە حاكىم مدىتە ، دوشونجه لىر عالمىنە قاينايىب - قارىشمىشىدیر . ساقلاىن قارىشانلار ساىى جا چوخ آز اولدوقلاىرىندان آپارىجى گۇروش ، آپارىجى مدىت تورك دىللى ساقلاىن اولموشدور . ائله «قىزىل دۇيوشچو» مدىتى دە بو فيكىرىن دوغرو اولدوغونو گۇستىرىر . سونرا گۇستىره جه بىك كى ، «قىزىل دۇيوشچو» مدىتى اساسن تورك دىللى قىبلە بىرلىشمە لىرىن ميفولوژى تفكورو ، حىآتى درك ائتمە سى ابلە سىخ باغلىدیر .

بلى دىركى ، اسكى اينساندا او گوجلو و اوزون عۇمورلو اينام طبعىت له باغلى اولموشدور (طبعىتە اينام دئىركن اونو گئنىش معنادا آنلاماق لازىمدیر . اسكى اينسانىن يارادىلىش – كوسموقونىك اينامى طبعىت حادىتە لىرینە ، ياغىشا ، اىستى يە ، ياشىل لىغا ، اونون اۇلوب دىرلىمە سىنە و س. اينامى).

خالقلارین طبعىتە اينامىندا اورتاق ، اوخشار جهت لىرىن اولماسى طبعى دىر . چونكى قىبلە بىرلىشمە لىرى سىلسىلە لىرىن خالقلارین ياشايش طرزىندە كى اوخشارلىق ، اورتاقلىق اونلارین تفكورونده ، طبعىتى درك ائتمە لىرىندە و بئله لىكلە دوشونمە طرزلىرىندە ، ميفولوگىياسىندا ، اىجتىماعى آنلايشلارىندا ، حىآتى بدىعى باخىمدان قاوراملارىندا اوخشارلىق ، بنزه بىش يارادىر . آنجاق بونولا بئله اونوتماق اولمازكى ، هر قىبلە بىرلىشمە سىنىن ، خالقىن تفكورونده ، صنعتىندە ، اىستى ميفىك گۇروشلىرىندە اىستىرسە دە صىرف حىآتلا سىسلە شن اوبراز لار سىستىمىندە اوزونە مخصوص لوق ، فردى لىك دە اولموشدور . «قىزىل دۇيوشچو» مدىتىنىن ميفولوژى

⁵ - باخ : هئروودوت ، اىستورى و دئوىاتى كنىقاخ ، ص . 332

باخىمدان آراشدىرىلماسى ، اونون تورك دىللى خالقلار دۇنيا گۇرۇشى ، دۇنيانى درك ائتمە سى ايلە باغلى ليغىن گۇسترن ماراقلى ، يئنى بىر عملى گۇرۇنوش يارادىر . بو و يا باشقا قىلە بىرلشمە سى سىلسىلە سىنىن مدنىتى ھمىن قىلە نىن ، سوپون ، ايجىماعى ، اىقتىسادى اينكىشافىنىن قاتىنى - سوپىە سىنى آيدىن لاشدىرماغا كۇمك ائدن ان توتارلى ، تكذيب اولونماز دىلدىر و بو دىل عئىن زاماندا تفكورون پىللە سىنى ، ھانسى يولارلا اينكىشاف ائدىب گلدىنى گۇستىر . بۇيوك ، تكرر اولونماز » «قىزىل دۇيوشچو» « بئلە **سسگىلى** مدنىت اورنكلرىندىر . ايرە لي دە قئىد ائدىلدىگى كىمى ايسسىك كورقانداكى » «قىزىل دۇيوشچو» « نون گئىمى ، خصوصى لە بۇركو يالنىزى او دوورون مدنىتىنى ، اساسن طبيعىت درك ائتمە يە يونلدىلمىش گۇرۇشونو اۋىرنمك ، آيدىنلاشدىرماق اوچون قىمت لي ماتىريال دگىل ، ھمدە دۇيوشچونون موباحىئە لي سوپونو معىن لشدىرمە يە خئىلى كۇمك ائدىر .

بو باخىمدان اونون sm 60-65. ھونودورلوگوندە اولان بۇركو ماراقلى دىر . آراشدىر ما آيدىن لاشدىرىركى ، » «قىزىل دۇيوشچو» « نون شىش اوچلو پاپاغي كىمى پاپاقلار اونون ياشادىغى دۇرە دە بىرچوخ آسىا قىلە بىرلشمە لرى سىلسىلە لرىندە دىدە اولموشدور⁶ شىش اوچلو پاپاق لاپ سون عصرلرە قدر حتا بعضى تورك دىللى خالقلاردا⁷ وارمىش . ايرىمىنجى يوز ايل ليگىن اول لرىنە كىمى آذربايجانلى لارىن بعضى زادە گانلارى ، بيگلىرى دە بئلە پاپاق قويارىمىشلار . بۇركدە كى اشىالارىن اىضاحىنا كئچمە دن اونا بركىدىلمىش تىكىلمىش شنى لرىن بعضى لرىنى ياداسالاق : آرچار (داغ قويونو) ايرى بونوزلو داغ كئچىسى ، قانادلى آت ، قوش قانادى (4 دنە) اصلان (4 دنە) اصلان داغدا ، شىرباشى (6 دنە) ، آت (2 دنە) ، داغ كئچىسى (5 دنە) . قوش ھئىكل لرى (5 دنە) دىادئما (باشا قويولان تاج شكىللى ، داش - قاشلى) بزك لي باشلىق (كىچىك قوش قانادى (4 دنە) ، يارپاق (5 دنە) ، اوزون قوش قانادى (4 دنە) ، يارپاق (5 دنە) كىچىك يارپاق (7 دنە) ، اوخ (4 دنە) ، داغ زىروە سى (4 دانە) ، آغاچ (5 دنە) و س . واردىر . دۇيوشچونون كۇنە گى اساسن قىزىل اوخ اوچ لارىندىن و قىزىلدىن تۇكولموش شىر باشىندىن عىبارت دىر . آياق قابىسى دا كۇنك دە كى اوخ اوچلارى ايلە بزە دىلمىشدىر . پاپاقدىكى شنى لرىن اكرىتى زومورفىك اونقونلار - توتئملردىر بونلارىن ھامىسى تورك دىللى ، ائلە جە دە بعضى لرى باشقا خالقلار ميفولوژى تفكورلرى ايلە سس لشىر . پاپاغا بركىدىلمىش داغا و اونون باشىندا كى قوش فيقورو اولان آغاچ ھئىكلىنە دىقت يئتىرك . بللى دىركى ، داغ بىر چوخ تورك دىللى خالقلاردا ، ائلە جە دە بعضى خالقلاردا ، او سىرادان يونانلاردا ، ھىندىلى لردە يھودىلردە ، چىنلى لردە مقدس سائىلمىشدىر . بعضى يازىلارمىزدا داغ و آغاچ اينامىندىن آيرىجا بحث

⁶ - باخ : ك. آ. آكىشئو. گۇستىرلىن اثرى ، صحىفە 45

⁷ -Bax .p. Aqapov- kadirbayev. Sokrovişca derevnoqo kazaxstana .Alma- Ata 1979 səh. 120 . 210. 212. 232 ، 233 ، v.s....

ئىندىگىمىزدىن بورا دا ھىمىن ايناما اوتري توخوناجاغىق ، تورك دىللى خالقلاردا داغىن مقدس لىشىدىرلەمە سى ، اونا اينام ھم چوخ اسكى دىر ، ھمدە لاپ گىنىش يايلىمىش ايناملارداندىر . داغا ، يوكسك ليگە اينام تورك دىللى خالقلاردا او قدر يايلىمىش كى ، اونلارنى چوخوسو اولو بابالارنى ، سوي لارنى داغلا يوكسك ليكلە باغلامىشلار⁸. اسكى اينسانىن ، ائلە جە دە تورك دىللى قىبلە لرىن داغا اينامى ايلكىن ايناملاردان بىرىدىر . بللى دىركى ، ميفولوژى تفكورلە اطراف موحىطە باخان اونو درك ائتمە گە ، اوزو اوچون آيدىنلاشدىرماغا چالیشان جانلى - اينسان طبيعتى ، اونون اوزونە يارارلى و يارارسىز حادىئە لرىنى ، كوسمىك جسمى لرى آئىمىستلىشىدىمىش ، اونلارنى بعضى لرىنى حتا اولو بابا كىمى قبول ائتمىشىدىر . اسكى چىن منبع لرىنە گۇرە آلتايلا بۇدىن - اينلى داغىنا تاپىنمىشلار⁹ تورك دىللى خالقلار اينانيرمىشلاركى ، داغ باش تانرى اولگىنىن تانىندان يئره ائتمىشىدىر¹⁰ ھىمىن خالقلار بۇدىن - اينلى ، آلتاي ، ساقجاق ، آغ قاي ، قاراداغ ، آلاش ، شاه داغ و بىر چوخ داغلار ، يوكسك اوچاللىقلار تاپىنمىشلار . داغلارنى آرو- تىمىز ، ايدىق- اودوق ، مقدس ، ايلكىن . توس- اساس باشلانغىچ سايمىشلار¹¹. بونا گۇرە دە بعضى خالقلار داغى اولو بابا سايمىشلار¹². بعضى تورك دىللى خالقلاردا بئلە بىر اينام وارمىش كى ، اولوبالارنى ، بۇيوك ، آزمان قەرمانلارنى داغ ياراتمىشىدىر . آلتايلا اينانمىشلار كى ، يئىلمز ماداي - قارانى داغ روحو ياراتمىشىدىر:

« سوويئلبىستنىق آدى بوتكىن- كارا - كالتا ، butken-kara Kultur suu yelbistenq adı
توو يئلبىستنىق بوئي « بوتكىن - ماداي كارا »¹³- butken-Maday Tnn yelbisten boyı
kara"

ترجومە سى:

اونون توندقونور آتى سو روھوندا يارانمىش
ماداي - قارا اوزو داغ روھوندا يارانمىشىدىر

داستاندا بعضى آچىق دان - آچىغا ماداي - قارانىن آتا - اناسىنىن داغ - آي داغ ، گون داغ اولدوغو قئىد ائىلىر¹⁴ ماداي - قارا داغان ، داغ روھوندا ياراندىغى اوچون آلتايلا ھمدە اينانيردىلاركى ، او دوغولاركن اوچوندا داش اولموشدور.

«سول كولينا اووشتانىن بوچىككان sol kolına uuştanıp bu cıkkan

⁸-Bax . Mir Əli seyidov "qazaq" sözünün araşdırılması . "Azərbaycan" jurnalı 1981 – NO2

⁹ - iakinf "sobrane isvedeniy o naroday isredney Azii"Obitavşit ve vremena" tem 14, str 270 - 271

¹⁰-Bax : Abdulqadir inan .tarixdə və bu gün şamanism. Anqara. 1954 səh A8 (türkcə)

¹¹-Bax : L.p. potapor. "Kult qor na Altae" sovetkaya etnoqrafya NO2 1940 . Səh . 147

¹² - Bax : Murat Araz , Türk Mifologiası , İstanbul , 1967 , səh 127 (türkcə)

¹³ - ماداي - كارا ، م . 1973 - صحيفه 76

¹⁴ - يئنه اورادا ، صفه 252

توقوس كىرلو قارآناش - دييت tiqus kirlu taş - diit،

اونق كولينا اووشتانيپ بو جيكانى cikkanı onq kolına uuştanıp
يىتي كىرلو بورو تاش - دييت «¹⁵ diit – yeti kirlu boro taş

ترجمه سي :

دوغولار كن سول اينده
دوققوز بوجاقلي قاراداش سيخميشدي
دونيايا گلنده ساغ اينده
يئدي بوجاقلي بوزداس سيخميشدي

ائله بيل بو ميصراعلاردا يالنيز آلتاي خالقينين دگيل بير چوخ تورك ديلىي خالقلارين
ميفولوژي گوروشو اوز عكسيني تاپميشدير. اوشاغين اووجوندا دورلو - دورلو رنگ ده و
موختليف بوجاقلي داشلا دونيايا گلنه سي بيرچوخ ايناملارلا باغلي دير . ماداي - قارا
سول اينده قارا ، ساغ اينده ايسه بوز رنگلي داش دوغولور . بونولا اسكي داستان
ياراديجيسي هم اسكي جمعيتين معين قانونلارينا رعايت ائتميش ، هم ده بعضي
ايناملاري ياداسالميشدير رعايت داشلارين رنگ لرينين موختليف اولماسي تورك ديلىي
خالقلارداكي دوال (dual) تشكىلات قورولوشو و انگزوكاميا نكاح قانونو ايله سس
لشير¹⁶. دوال تشكىلات قورولوشو و انگزوكاميا نكاح قانونونا گوره بيرليك ده ، عيني
ليكله ، اكيز قارداش ميفي ايله برابر موختليف ليك اولماليدير. ماداي - قارادا داش
عيني لگي ، بيرليگي ، اونلارين رنگ لرينين دورلو اولماسي آيريليغي نوماييش ائتديرير .
داشلارين 7 و 9 بوجاقلي اولماسي هم آيريليغا (7 و 9) ايشاره دير ، هم ده بو
سايلارين دوشوملو اولماسي ايله باغليدير . اسكي تورك ديلىي خالقلارين دئمك
اولاركي ، چوخوندا اوچ ، يئدي ، دوققوز و بعضي با شتقا سايلار دوشوملو
سايلميشدير. ائله آلتايلارين آلتاي داغي حاقيندا كي آلقيش سؤزلرينده كي بير يئره
ديقت يئتيك:

- « يوكسك ليك دن باخاندا اوچ بوجاقلي سان ،
- سن شاه آلتاي!
- ياندان باخاندا دوققوز بوجاقلي سان
- سن شاه آلتاي! »

¹⁵-Maday – kara، M، 1973 ، səh 34

¹⁶- Bax. Mir Əli Seyidov ، "opit Analiza etnonimov Aqqoyunlu ; qara qoynlu" açenie zapiski
izdanie Azərbaycanjanskoqo qosudarstvennoqo universiteta.im s.m. Kirova.bakı ،1977،səh 14-23

بعض خالق ايگىدلري ، اوسيرادان گۇيردئيمئزقتن اۇز كۇكلريني داغلا باغلايير . او ،
فخر دئيبير:

- « قاراداغ آتا دير - دئدي
- دۇرد قاين انامدير - دئدي ،
- اگر من قاين آغاجينين سويو (شيره سي) ايله قيدالاييمشامسا
- دئمه لي ، شوبهه سيز مؤحككم
- اگر قاراداغ منه آتا اولموش سا
- شوبهه سيز من باهاديرام»¹⁷

ماداي- قارا داستانيندا آتا اۇلادي دوغولان كيمي اونو قاراداغا آپارير ، اوشاغين ننه سيني اورادا دۇرد قاين (آغاجين دۇرد اولماسي دئيه سن دۇرد جھته ايشاره دير) آغاجيندان آسير . اوشاغا ، « قوي داغ روحو آتان ، قاين آغاجي آنان اولسون » دئيب باشلانغيج داغ اينسان شاعيرليك ، قامليق ، قهرمانلىق وئير . داغين اولو آتا - آتا اولماسي افسانه سي سككيزينجي عصرده بير چوخ تورك ديلى خالقلاردا ، خصوصي له قزاقلارلا سوي كوك ياخينليغي اولان قپچاقلار ، مملوك لراسيندا گئنيش يايلىميش . سككيزينجي يوز ايل ليگين مولفي ابوبكرا آي بك الدوادايي نين يازي يا آلدغي افسانه ده دئيبيركي ، قاراداغچي داغينداكي اينسان شكلي جيزيلميش ماغارايا ليلي سئل دولور . يايتن قيزمار گونشي بو ماغاراني قيزديرير ، ليله ماغارايا دولموش توپلانتيلار قايناي قاريشير . دوققوز آي . ماغاراني كولك دؤيور . دوققوز آيدان سونرا اورادان اينسانا بنزر وارليق آي- آتام چيخميشدير . يئنه ده وضعيت تكرر اولونموشدور . اينسان شكلي جيزيلميش يئرلر ليله دولموش ، يايين سون گونلري اولدوغوندا گونش ماغاراني ضعيف قيزديرميشدير . ماغارادان اينسانا بنزر وارليق آي - وا قادين چيخميشدير . آي آتام لا قادين آي - وا اولنميش ، اوشاقلاري دوغولموش ، سوي آرميش ، بؤوك بير سوي يارانميشدير . داغلا باغلي داها بير اينامي خاطرلاياق . آتايلار اينانيرميشلاركي ، داغلار واختيله اونلارين يئيلمز ايگىدلري اولموشلار . سونرالارهمين ايگىدلر داغا دؤنموش و اونلارين روحلاري تو- ائزي - تاق ائزي (داغ صاحبي ، روحو) كيمي داغدا ياشايرلار¹⁸

آذربايجانلي لاردا داغي واختيله بوردو ، خالقي قورويان ايگيد سايميشدير . بو باخميدان « يئندي قارداش داغي » ميغي ماراqli دير . ميف ده دئيبير: « بير ائل آغ ساققالينين

¹⁷- Maaday-Kara ، M. 1973. səh. 158-159

¹⁸-Bax : v. i . verbitskii . Altayiski iborodsi . M. 1893- Səh.125

بوي- باشا چاتمىش يىددى اوغلو وارمىش . اۆزودە قوجالمىشدى ، الې قىلىنچ توتوردو . ياغى لار فورستې بادا وئرمىر ، تىز- تىز باسقىن ائىدىب تالايىرلار . گونلرېن بېرگونو يىنە ياغى لار گلېر . يىددى قارداش قوشون يىغىب اونلارېن قاباغىنا چىخىر . آنچاق بونلار اوشاق ، ياغى لار نىچە اېلىن قان تۇكنلرې . ئىددى قارداشىن قوشونو باسلىير . اونلار گۇروركي ، قوشون باسلىدى ، ياغى لار يىنە ائلى چايىب- تالاجايقلار . او دوركي ، اوزلرېنى گۇيە توتوب تانرې يا يالوارىرلاركي ، اې تانرې ، بىزې كئچىلمز دآغا دۇندر ، قاباغى كسك ، ياغى لار ائلىمىزە آياق قويماستىنلار . تانرې ائشىدىر ، اونلار دآغادونوب يان – يانا دوزولورلر . بىنلە لىكلە ، ياغى لار كئچمە يە يول تاپمىرلار... آتا - بابا بو داغلارې اوجاق سائىر «¹⁹ . بعضى تورك دىللى خالقلار ، او سىرادان آذربايجانلې لارا گۇرە داغدا اينسان كىمى حىآت سورور ، كىمسە سىز ، ازىلمىش اينسانلارا كۇمك ائدىرلر . «كوراوغلو» دا داغ روحو آلى و اونون اوغلو روشن ازىلمىش خالقا كۇمك ائدىر .

بو باخىمدان آذربايجانلې لارېن « قارچنلې و دلې داغ » افسانە سې ماراقلې دىر . افسانە دە گۇزل لە چوپان بوتتا سئويشىرلر . قىزىن آتاسى اونو باشقاسىنا وئرمك اېستە بىر . قىزلا بوتتا داغلار قاجىرلار . قىزىن آتاسى و اونون آداملارې اوغلانې اۆلدورمك اوچون داغلار چىخىر لار . قارچنلې و دلې داغى سئوگىلې لرى قورويور ، اونلارېن دوشمن لرىنى دولويا توتوب بىر حىصە سىنى اۆلدورور ، قالانې قاجىر . آذربايجان ميفىك تفكورونده داغلار آنىمىستلىشمىشدىر . مېثال اوچون ، بىر ميفدە دئىلېركى ، آغرى داغى ايلە هاچا داغ ياخىن قونشو ايمىشلىر . بىر- بىرى ايلە مهربان دولانېب عۇمور سوررمىشلىر . بىرگون داغلارېن آراسىندا موباحىثە اولور ، دالاشىرلار . هاچاداغ نعرە چكىب حامىلە آغرى دآغا گوجلو ضربه وورور و اودا بالاسالېر . آغرى دا هاچا دآغا ضربه وورور و باشى آرالانېر .

باشقا بىر مېثال : قىزىلجا كندىنېن ياخىنلىغىندا بىرتپە وار ، آدىنادا بان تپە سى دئىرلر . اورادا داشلار مقدس سائىلېر . اونلارگۇي گۇيدن دوشلور . كئچمىشى دە بىلېرلر ، گلە جە گى دە . آدامىن دردىنې دە بىلېرلر ، درمانىندا . اوردا بۇيوك بىرداش وار . اونا آنا داش دئىرلر . او هر ايل بالالايېر . اونو باشقا يئره آپاراندا گئجە قايدىب گلېر . هرايكي ميفدە داش (داغ) آنىمىست لشمىشدىر . اىكنىجى دە او مقدس لشمىش و حىآتا هر شئىن بىرىنچى سې كىمى وئرىلمىشدىر . بوداشا اينامىن ان اسكى قآتى ايلە باغلىدىر . داغىن اينسان حامى ، اجداد ، اولوننە ، اولو بابا اولماسى اينامى آز – چوخ دئىشىلمىش حالدا اولسادا يازىلې ادبىآتدا اۆز عكسىنې تاپمىشدىر . اون دۇردونجو عصر دە ياشامىش آذربايجان شاعىرى شمس الدىن محمد عصار تىرىزىنېن « مهر و مشتري » اثرىنېن بىر يئرىنە دىقت يئتىرك : اىستخر شاهىنېن و وزىرلرېنېن

¹⁹ - توپلايانى عارىف رحىم اوف

ۋالادلاري اولمور . خالق يارادىجىلىغىندان گلن بوغىنەنە وي موضوع خالق تفكوروونون كۇمە گى ايله دە حل اولونور . ايستخر شاه اوودا بۇيوك ، اوجاداغىن ياماجىندا بير قوجايا راست گلىر . نوراني قوجا اونلارن هرە سىنە بير پارچ چۇرە ك وئىر و تاپشىرىركى ، هرە اۇز آوادي ايله چۇرە گى يئسىن (بىزجە چۇرە ك يازىلى ادبىأتدان گلەمە دىر) اونلار قوجانىن تاپشىرىغىنى يئرىنە يئتىرىلر . شاهىن اوغلو ، وزىرىن قىزى اولور . اوغلانا مهر ، قىزا موشتري آدى قوبورلار . اثرىن پىس نىت لى ، پىس لىك ائدن اوپرازي بهرام سئحر كاردىر . اونون سئحري مهر و موشتري دن باشقا هامىيا تاثير ائدىر .

نە اوچون ايكى گنجە سئحر تاثير ائتمىر ؟ بونون سببى يوخدورمو ؟ بىزجە بو سوالىن جاوابى بئله دىر : چونكى اونلاري داغدا اولان قوجا (بلکہ دە بو داغ روحو . صاحىبى دىر ، داغ تانرىسى دىر) و ئرمىشىدىر . اوشاقلار آرو داغ تۇسو ، داغ ائزى (صاحىبى) ايله باغلى اولدوقلارنىدان ، سوي لاري ، گنلرى - كۇكلرى مقدس باشلانغىچا گنبدى چىخدىغىندان سئحر اونلارا تاثير ائتمىرىش .

بئله حالا يارادىلىش- كوسموقونىك تفكورلە سىسلە شن «تاپدىق»-ىن ناغىلىندا دا راست گلىرى.ك ناغىلدا دئىلىركى ، بنى اينسانىن آياغى گولوستان دە ين كىمى گۇتوروب بايىرا آتارمىش . لاکىن تاپدىق گولوستاندا سربىست دولاشىر . بونا تعجب ائدىرلر . سونرا بللى اولوركى ، تاپدىق ايشىق باشلانغىچى گونش خانىملا قارانلىغىن باشلانغىچى قارا دئوين اىزدىواجىندان دوغولموشدور؛ دئمه لى ، او آنترو پومورفىك اوپرازلارلا ، مقدس گونشلە باغلى اولدوغوندان جادو و بونا بنزر شئى اونا تاثير ائتمىر . آلمانى **عومومى** لشمىش شكىلدە دئىلسە دونيا آغاجىنىن و اونون رمزى اولان آغاجلارن اوشاق وئرمە سى ان اسكى ايناملارداندىر - ائله بونا گۇرە دە ياقوتلار ايناندىلاركى ، آغاج روحو اينسانا اوشاق وئره بىلر ²⁰. دآغا اينام بو و يا باشقا شكىلدە دە قورقود بويلارىندا اۇز عكسىنى تاپمىشىدىر . بوغاجىن بويوندا خىزىر آغىر يارانمىش بوغاجا دئىر : «داغ چىچە گى آنان سودو ايله سنىن يارانا ملهمدىر.» بورادان گۇرونوركى ، داغ چىچە گى اينسان كۇمك ائدىر . بورادا چىچە يىن رئال ، داغىن ايسە ميفىك كۇمك ائتمك كىفئتى گۇزە چارپىدىرىلمىشىدىر . بعضى تورك دىللى خالقلاردا ، او جوملە دن آلتايلاردا هم سوي ، سوي بىرلشمە سىنىن ، همده بوتون خالقىن هامىسىنىن بىرلىك دە مقدس داغلاري واردي . بو و يا باشقا سويا عايىد دآغا يالنىز همىن سوپون عضولرى چىخا بىلردىلر . سوي و **ائل ليگىن** تاپىندىغى داغدان عادتن خوشبخت لىك ، اوغور تمنا ائدرمىشلر .

آذربايجانلى لاردا دآغا اينام بعضن آز ، بعضن چوخ پوزولموش حالدا دۇروموزه قدر گلىب چىخمىشىدىر . آذربايجانلى اينانيرمىش كى ، داغ (داش) اينسانا خوشبخت

səh. 1989,²⁰ - Bax: N.A.Aleksiev. "Rannle forme religii tiyorkoyaziçix navadov sibirî" Novosibirsk 99

ليك وئير . حتا كئچمىشده بعضى يئرلرده قىز آلاركن اوغلانين ايسته ديگى قىز عاييله سىنين داغىنين (داشىنين) بى ائويىنە خوشبخت ليك وئيرب - وئرمە يە جە گىنە دە اينانيرمىشلار. بو باخىمدان آشاغىداكى ميف ماراقلیدير . ميفدە دئىيليركى، كئچمىشده، بىر اوغلان بىر قىزى ايسته يندە اوغلانين آنا - آناسى گئدرديلر قىز گيلين حىطتىن دن گىزليجە بىرداش گتيرديلر، قوباردىلار اؤز حىطلرينە. بىرهفته، اون گون گۆزلە يرديلر . اگر خئير چكسە لر، گئديب قىزى آلردىلار اوغلانلارينا ²¹

بو ميف دە داشىن (داغىن) اينسان طالعيندە اويناياچاغى رولا اينام آچىقجا اؤز عكسىنى تاپمىشدير . مقدس داغلاردا اوو ائتميرديلر . حئىوان اوتارمازدىلار . چونكى اوت دا، اوو حئىوانلارى دا داغ - **ائىزىنە** - داغ صاحىبىنە، تانرى سىنا عاييد ايدي ²² شىمالىي آلتايدا ياشايان كوماندىن لردە هر سويون اؤز اودوق - مقدس داغى وارمىش . توس تاق، اولوق تاق دئدىكلرى بو مقدس داغلار عاييله نى ، سوي قىيله بىرلشمە سىنى، خالقى حىمايە ائدرمىش . بو اولوق تاقلارن - اولو داغلارن روحلارى اساسن اينسانا بنزدە دىلمىشدير ²³

داغلا باغلى ايناملاردان بىرىنى دە يادا سالماق ايسته بىرىك . اسكى چىن منبع لرىنە گۆرە تورك دىللى بودىن - اينلى داغىن اؤلكە نى قورويان روح سايرمىشلار ²⁴ آذربايجانلى لاردا دا بو اينام وارمىش. بو اينامين اىزلىنە خالق يارادىجلىغى نومونە لرىندە راست گلمك اولور . ايندى داغ حاقىندا قىسادا اولسا دئدىكلرىمىزە نظر سالاق. دئمە لى، تورك دىللى خالقلاردا داغ آرو توس - مقدس باشلانغىچدير . ايلكىن، اساس باشلانغىچ سايبىلان داغ اولو بابا ، اولو ننه سايبلىمىش ، ائله بونا گۆرە دە اولو آي - آتام ، آي - وا داغدا ، ماغارادا دوغولموشدور . حىمايە چى قورويوجو، پىسى ، شرى قووان سايبىلان داغ ، داغ روحو ، داغ تانرىسى اينسانا اىگىدلىك و باشقا گۆزل ، نجىب ، بؤيوك كئىفيت لر وئرمىش داغا اينام تورك دىللى خالقلاردا ائله گئنىش يايىلمىش كى ، اون سؤز تورك خالقلارنن ايناملار پانتئونونو تصور ائتمك چتىندىر . ان اسكى ايناملاردان داغ اينامى بو خالقلارن تاريخ بويو يول يولداشى اولموشدور . داغا اينام باشلىجا اينام اولدغو اوچوندوركى «قىزىل دۇيوشچو» نون پااغىنا داغ فىقورو بركىدىلمىشدير.

²¹توپلايانى عارىف رحيم اف

²² -Bax: I. v. çançibayeva. Osovermennixreliqiy oznix perejitkax u altaytsev "etnoqrafiya narodov Aktaya : zapadnoy sibivi" kitabı, novosibirisk 1978, səh93

²³ Bax: F. A. Satlev. Kumandinitsı , istoriko Etnoqrafiçeski oçerxix pervoy çetverti xxveka qarno-Altayisk 1974 . səh 143.

²⁴ - Bax: N. ya. Biçurin () sobrannie svedenya o narodax ve isredney Azil ve drevne vremena . T. I . M – L 1950, səh3

تكرار انديريك كى بو پاپاغ ائله بىل ميفولوژى گۇروش لرى عكس ائندىرير. دئمه لى ، داغىن پاپاقدا اولماسى تصادوفى دگىل . عكسىنه ، اونون ميفولوژى گۇروش لردە توتدغو موقعى له باغلىدیر . ايندى ايسه «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا كى داغا بركىدىلمىش آغاچ حاقىندا فيكرىمىزى سويله يه ك. بللىدیر كى ، دونيانىن بىر چوخ اسكى خالقلارنىدا و او سىرادان ، تورك دىللى خالقلاردا آغاچا تاپىنمىشلار . علم عالمىنده تاپىنلان آغاچلاردا دونيا آغاجى ، ابدىت آغاجى دئىرلر . آغاچا تاپىنما طبيعته اينام و اونون آيرىلماز حيصه سى آغاچا اينام ايلكىندىر . چونكى آغاچ ائله جه ده ياشىل لىق (وحشى دنلى بيتكىلر و س.) اينسان اوچون اوزون زامانلار اساس قىدا منبعى اولموشدور . اسكى اينسان ايلكىن معىشتى ايله سىخ باغلى اولان ، اىحاطه سنىده كى طبيعيتى و اونداكى بو و يا باشقا شئى لرى آنىمىستلىشىدىمىش ، اولاردا تاپىنمىشىدىر . آغاجى ايرلى ده قئىد ائدىلدىكى كىمى ان ايلكىن ايناملاردان بىرىدیر و بو اينام معىشت ده كى ، حیات طرزىنده كى عىنى لىكله ، بنزه بيشله باغلى اولاراق تفكورده اوخشارلىق ياراتمىشىدىر . بودا اؤز نؤبه سىنده ميفولوژى تفكوره ، آغاچا اينامدا تىپولوژى حادىته كىمى دىقتى جلب ائدىر . آغاچ- ياشىل لىق اسكى اينسانىن ياشايشى اوچون ايلكىن «ارزاق» منبعى اولدوغوندىن اونو داها اىلاهى لىشىدىمىشىدىر . ائله بونا گورده ده اسكى تورك دىللى اينسان آغاچا داغ كىمى ، اولو اجداد- اولو آنا كىمى باخمىشىدىر . بو باخىمدان اسكى چىن قايناقلارنىدا ساخالنىلمىش تورك دىللى خالقلاردا عايىد ميفىك افسانه خوصوصى له ماراقلى دىر . افسانه ده دئىلىر ، باشلانغىچى قاراقوروم داغلارنىدا گئىدب چىخان توغا و سئلنقا چابلارىنىن بىرلىشىدىكى قوملانقودا فىندىق و قاينىن آغاجى وارمىش . آغاچلار چوخ بۇيوموشدور و اولاردان موسىقى يه بنزر سس لر چىخىرمىش . گئجه لر آغاچلارنى اوستونه شوا ائىرمىش («كوراعلو» داستانىدا قوشا بولاغا سوا تۇكولور) گونلرىن بىرىنده آغاچدان بۇيوك دئشىك آچىلىر و چادىرا اوخشار بئش ائو گۇرونور . هره سىنده ده بىراوشاق . اوشاقلار تكىن شاهزاده آدلانىرلار . اولاردان بوغو تكىن خاقان سئچىلىر . آغاچا اينامىن علمى و ميفولوژى گۇرونوشونو داها ياخشى تصور ائتمك اوچون بورا دا بىره مساله نى آيدىن لاشدىرماغى گرك لى بىلىرىك . افسانه ده اوشاقلارنى اناسى آغاجدىر . اؤزوده ايكى آغاچ²⁵ آغاجىن سو ايله ايزدوبواچىندان اوشاقلار دوغولور . مگر شوانىن آغاچا ائمه سى تصادوفى دىرمى ؟ البته ، بوخ . بوردا اسكى بىر اينام اؤزونو گۇستىرىر . بللىدىركى ، شوا عادتىن گونشىن رمزى كىمى قبول اولونورموش .

²⁵ بىزجه آغاچلارنى ايكى و موختلىف اولماسى دوآل تشكىلات قورولوشو و ائكزوكامىيالى قانونلارنىدا ايشاره ائدىر

اوندا دوغلان اوشاقلارين اناسي آغاج ، داها دقيق دئيلسه دونيا آغاجي ،
آتالاري ايسه گونشدير. دئمه لي ، اوشاقلار آتروپومورفيك ، زومورفيك
آنلايشلاردان ، ايناملاردان يارانميشلار . دونيا آغاجيدا توس باشلانغىچ داغ
كيمي اينسانلارين يارادىجي سىنين بيرقولو دور . يوخارىداكي افسانه ده داغ اولو
بابا كيمي آيدىنجا وئرىلمه سه ده خاطر لانيير . دونيا آغاجي باشلانغىچيني قارا
قوروم داغيندان آلميش ايكي چايين بيرلشدىگي يئردە بيتميشدير . آغاجا - دونيا
آغاجينا اينام بوتون تورك دىللي خالقلاردا وارميش و بو اينامين يا اوزو ، يادا ايزلري
بو و يا باشقا شكىلده سون و اختلارا قدر ياشاميشدير .

ايرلي ده سؤيله ديك كي ، داغ روحو عاييله ني ، سويو ، خالقي حىمايه اندير ،
قورويور. اسكي تورك دىللي خالقلار اينانير ميشلاركي ، دونيا آغاجيدا اونلاري پيس
روحلاردان ، دوشمن لردن قورويورموش. يئددىنچي يوز ايل ليگين آلبان - آران تاريخ
چيسي موسي قاغان قاتلي دادن اؤيره نيريك كي ، هونلاردا بئله بير اينام وارميش
كي ، گؤزل اوچا آغاج (بو آغاج عادتت قايين آغاجي اولارميش) اؤلكه ني ، خالقي
قوروياميش . موسي قاغان قاتلي دا دئيليركي ، تانقرىخان باش تانري ، گؤي
تانريسي و گؤزل آغاج اؤلكه ني مودافيعه انديردي ²⁶

بو اينام تووينلرده وارميش. اونلار اوغورسوزلوقا اوغراياركن مئشه ايله اورتولموش
مقدس داغا گندرميشلر و اوردا گؤزل آغاجي لئنت له بزه ييب اونا تاپينيرميشلار.
تووينلر قايين آغاجينا تايقانين ، اونون حئيوانلارنين ، يوردون ، ائو حئيوانلار ينين
قورويوجوسو ، حىمايه چيسي كيمي باخىرديلار . آغاجين قورويوجو روح اولماسيني
گؤسترن بعضي دليل لري ده گؤسترك . ياقوتلار پيس ، يامان روحلاري ضرر
سىزلىشديرمك ، قووماق اوچون «قايين آغاجي ده ينه يي» ندىن ، «قايين آغاجي
كؤكو» ندىن اىستيفاده ائتميشلر. ولبو ياقوتلاري اينانيرديلاركي ، آغ ساجلي ، قوجا
گوركمينده تصور اولونان تورباغين روحو - صاحبي يوغون قايين آغاجيندا ياشاير . بو
اينام ياقوتلاردا او قدر كؤك سالميشميش كي ، اونلار بؤيوك ، قالين قايين آغاجينا
توخونماز ، اونا قو بانلار ، هديه لر وئرميشلر ، قايغي سينا قالارميشلار. يئري
گلميش كن قئيده ائده ك كي ، همين اينامدا ايناملارين قوووشماسي، بيرگه
ياشاماسي ، بير يئردە خاطرلانىماسي اؤز عكسيني تاپميشدير. دىقت ائدين :
قايين آغاجيندا دونيا آغاجيندا تورپاق ائززي - صاحبي ياشاير. نه اوچون بئله
دوشونولموشدور؟

گورونوركي، تورپاق ائززي (صاحبي) - روحو ايله دونيا آغاجي اينامي همين
خالقلارين ميغولووزي گوروشلرينده آپارىجي رول اويناميشدير. بونوندا سبب لرىندن
بيري او اولو بيلير كي، همين خالق اكين چيليك له مشغول اولموش و اونون

²⁶ موسي قاغان قاتلي ، آغوان اؤلكه سىنين تاريخي، موسكوا ، 1860 ، صفحە 191، (قديم ارميني جه)

معيشتين ده تورپاق اساس اولدوغوندان تورپاقلا باغلي اينامدا دونيا آغاجي سويه سينه اوجالميش . اونونلا بيرگه خاطرلانميش دونيا آغاجي و يئرله باغلي ايناملارين قوشا ياد انديلمه سي، بير يئرده ياشاماسي شوبهه سيز كي ، همده اونلارين رئال حياتداكي باغليقلاري (آغاج تورپاق) ميفولوگيادا دا ياخينلاشديرميشدير . باشقا سؤز دئييلسه رئال حياتدا كي بو و يا باشقا طبيعي ليك و اونلا باغلي ياخينليق (تورپاقلا آغاجين علاقه سي كيمي) اونلارين آيري - آيري ايناملاريني ياخينلاشديرير . ياخين ميفلر ، ايناملار بعض قوشالاشير . يان - يان بيرگه ياد انديلير . بو باخميدان آلتايلارين بير اينامي سجه وي دير .

آلتاي خالقي بئله حساب انديركي ، يئرين (تورپاغين) مركزينده آق - توشون آلتاي آدلي داغ وار ²⁷ و اونون ذيره سينده ده سود گولو وار . داغين مركزينده «يئرين و گوبون» گوبه گينين ده باشي گوي لره ده ين قيزيل يار ياقلي قاين آغاجينين آلتايدا اجدآلارين ، اوچولارين اولو بابالارين اولدوقلاري يئردير . داغين ذيره سينده ده توپاق ائززي - صاحيبي روحو ياشاير . ايناملارين چارپازلارشماسينا ، قوشالاشماسينا بير ميئالدا چكك . بعض يادا داشي (ياغيش ياغديران داش) منشه ده ساخلانيلير و همين يادا داشينين ياغيش ياغديرماسي اوچون اونو اوددا قيزديريرلار و سونرا آغاجين باشينا باغلايب هاودا اويناداراق «آل قيز سؤز» دئيرلر . بورادا دا داش (داغ) منشه - آغاج اود ، ايناملاري بيرگه فعاليت گؤستريرلر . بئله ياخينلاشمالارين ميفولوژي سبب لري آيري جا اؤيره نيلمه ليدير . آغاج اينامينا قاييداق . آغاج خاقان آدلانديرديقلاري دونيا آغاجيني «هر شئين اناسي» سايميشلار . اونلارا گوره حتا دوغوم ايلاهه سي قوئي - خآتون ينددي بوداقلي آغاج خآتونون ايچينده ياشاير . دئمه لي ، بعضي ياقوتلارا گوره بؤيوك قاين آغاجيندا - دونيا آغاجيندا يئر - ائززي - صاحيبي - روحو ، بعضي لرينده ايسه آغاج خاقاندا دوغوم ايلاهه سي ياشاميشدير .

بورادا بير مساله ني ده آيدين لاشدير ماليق - بيزجه ، ايستر بؤيوك قاين آغاجي و اونا ياشايان يئر ائززي - روحو ، ايسترسه ده آغاج خاقان و قوئي - خآتون همده قادين باشلانغيجيني تمثيل انديرلر . ائله بونا گورده آغاج ، داغ ، دوغوم ايلاهه سي و «قىزىل دۇيوشچو» نون پاياغيندا تصوير اولونموش داغداكي آغاجدا داغلار بيرگه وئيرلميشدير . بعض آغاج ، داغ ، سو ايناملاري يان - يان ياد انديليرلر . تووين - توچينلرين ايناملاري بو باخميدان سجه وي دير . اونلار ذيره سي منشه سيز داغلاري مقدس سايرميشلار . گؤيا بولكا و كادر آغاجلاريندا يوكسك ليك ده كي منشه لرده «تايكانين ائززي» (صاحيبي) دولاشير . اورادا

²⁷- داغين دونيائين مركزينده اولماسي اينامي دونيا ميفولوژي سينده تيپولوژي حاديه دير .

بعضى آغاجلار «شامان آغاج - خام²⁸ يياش» آدلانىر- هر بير عاييله نىي خام - يياش آغاجى وارمىش . قام - شامان آغاجىنىن يانيدان كئچنلر آغاجا پارچا ، آت قوروغونون توكونو باغلايارمىش ، يانيدا قىمىز وارسا اوندان آغاجا سپرمىشلر. بو سطرىن مولغى 1979 - جو ايلده خاچمازدا ، خودآندا ائكسپئدى سييادا اولاركن خودآت مئشه لرئنده پارچالار باغلانمىش آغاجلار راست گلئمشدیر . كئچمىش عننه نى ايزله ين لر بئله آغاجلار آغ ، قىرمىزي ، گۆي رنگلى پارچالار باغلامىشدیلار . تووين توچينلرده آغاجا قام آغاجىنا ، داغ روحونا بيرگه تاپنمىشلار . تووينلرده هر بيرعاييله نين ، سووين مقدس آغاجى وار ايدى . بئله آغاجلار همين عاييله نى پيس روحلاردان قورويور ، حىمايه ائدير آغاجا - دونيا آغاجىنا داغ روحو كىمى باخديقلارينا گۆره دىركى تئلئقئتلر اينانيردىلاركى، هر آغاجىن ائززه - صاحب روحو وار . اولارين اينامينا گۆره آغاجىن ائززي - صاحىبي ، روحو (آفاشتىن ائززي) اينسان طالعئنى حىمايه ائدير. اونا گۆره ده تئلئقئتلر بئله دئيبير مىشلر كى ، آغاج ائززي آغاج روحو اولان آغاجدان قايرلمىش بئشيك اورادا ياتان اوشاغين طالعئنى تعين ائدير. چونكى هيمن بئشيك ده آغاج ائززين - آغاج روحونون «ايراده سى» حاكيمدير. اوشاغين ساغلام، خوشبخت بۇيومه سى اوچون تئلئقئتلر آغاج روحونا قوربانلار كسرمىشلر. بوردا بير مساله نى ده يادا سالاق. اسكى تورك ديلى خالقلاردا قاين آغاجى (دونيا آغاجى) گۆي دن اوشاقلارين هاميسى اومايلا بيرگه يئره ائتمىشدیر . ائيل - وولقا بويوندا ياشامىش قىچاقلار (بو قبيله بيرلشمه سى سىلسيله سى قازاق ، آذربايجان و بعضى خالقلارين سوي كۆكونده ايشتىراك ائتمىشدیر) آغاجى اسكى دن اۇزلىرىن يارادىجي سى سايمىشلار. اونونجو عصر عرب سياح عالمى ابن فدلان آغاج پارچاسىنى بويونلاريندان آسمىش باشقىرلاردان ، قىچاقلاردان بونون سببىنى سوروشدوقدا بئله جاواب آلىر : من آغاجدان دوغولموشام . من آغاجدان باشقا اۇزگه يارادان يارادىجي تانىميرام. سون واختلاردا قدر آذربايجانين بعضى يئرلرئنده اوشاقلارى ، حتا حئوانلارى شر روحدان قوروماق اوچون بويونلاريندان داغداغان آغاجىنىن پارچاسىنى آساردیلار . كئچمىش ده اينانيرمىشلاركى «گۆزل بۇيوك آغاج» قبيله نين، سووين، خالقين قورويوجوسودور. همين بو اينام ايبيرمىنجى يوز ايل ليگه قدر يوخارىدا كى شكل ده اۇزونو قورويو بيلمىشدیر. آذربايجانلى لار دونيا آغاجىنى بوتون اينسانلارين آناسى، هاميسى كىمى تصور ائديرمىشلر. ناخجواندا يايلىمىش ميفيك بير دئيم ده دئيبلىركى ، دونيادا بير آغاج وار . اونون يارباغىنىن هر بيرى بو دونياداكى اداملاردیر . اونون يارباغى ساراليب يئره دوشركن ادام اولور . بو آغاج شوبهه

²⁸- «حامه» قام (شام) يياش ايسه آغاج دئمكدیر.

سىزكى ، دونيا آغاجدېر . دونيا آغاجى گۆپە دە يە نە قدر اوجا اولدوغوندان باش تانرى اولگن اونون باشىندا ياشايمىش و قام - شامان بۇيوك آيين لردە گۆپە قالخماق اوچون بو آغاجدان ايستيفادە اندرمىش . ف . ن پوتانين آلتايلاردان توپلادىغى بىر مراسىم آغاجا ايناملا باغلى اولدوغوندان دىقتى جلب اندىر . اولگنن شرفىنە آيين كئچىرركن ائوين دوشمە سىنە قاين آغاجىن بىر بوداقلارنى قويورلار . همىن بوداقلارنى باشى باجدان بايىرا چىخىر و اوجونا بايراق آسىرلار ، لئنت لىر باغلايىرلار . قام - شامان قاين آغاجىن كۆمە گى ايلە گۆپە قالخىر . يئرى گلمىش كى قئىد اندە كى ، الدە اولان قام داوولارنىن اكثرىتىندە دونيا آغاجىن (قاين آغاجى) شىكلى واردىر . آلتايلار ، خوصوصى ايلە جنوبى آلتايلار داها چوخ قاين آغاجىنا تاپنىرمىشلار . ايرە لى دە قئىد ايتتىك كى ، هونلار - خونلاردا آغاجا تاپنىما گوجلۇ ايمىش . اونلار تىكدىكلرى تاپنىماقلاردا - معبد لردە گۆپى ، آغاج حاكىملىرىنە تاپنىرمىشلار . مشهور تارىخچى ل . آ . قومىلويوون قئىد ايتتىگىنە گۆرە «بو ايناملار تاپنىما مودئىن (هونلارنى اولو باباسى) گلمە عنىدە ايدى» تووينلر حتا اينانيردىلاركى ، مقدس آغاج - دونيا آغاجى نە اينكى اونلارنى اوزلرىنى ، حثىوانلارنى ، حتا ارزاقلارنى ، پىس ، يامان روحدان قورويور . اونلارارزاقى مقدس آغاجىن يانينا آپارىر - آغ كئچە نىن²⁹ اوستونە قويور ، آلقىش - سۇز دئىيردىلاركى ، آغاج انزى اونو پىس روحدان تميزلە سىن . آغاجا اينام نانايلاردا اسكى ايمىش . نانايلارا گۆرە اوشاق روحو هلە توكلنمە مىش قوش شىكلىندە يالين قتايقا (يالان تويقا - يالان قىتا) خونقوردا آغاجىندا ياشايمىر .² ناقلا يئنى ائولنىمىشلرىن حياآتىن اوعورلو اولماسىنى دونيا آغاجىن ابرادە سى ايلە دە باغلايىرلار . ائلە گۆرونور ، بونا گۆرە دە اونلار گلنىن گلنى لىك پالتارىندا دونيا آغاجىن شىكلىنى چكىرمىشلر .³ بو دلىل بىر داها آيدىنلاشدىرىركى ، گنجىلك ، ائولنىمك ايلاهە سى ائولنگلە دونيا آغاجى همىشە بىر - بىرىنە ياخىن اولموشدور . چونكى ايكى سى دە ياشىل لىقلا ، آرتىملا . دوغوب - تۆرە مكلە باغلىدىرلار . يئرى گلمىش كى قئىد اندك كى «قىزىل دۇيوشچو» نون پااغىنداكى دونيا آغاجى ايلە گلنى لىك پالتارىنداكى دونيا آغاجى عىنى ميفولوژى تفكورون محصولودور . بورادا هم تفكورده كى اوخشارلىق ، هم مضمون ياخىنلىغى اوزونو گۆستىرر . تورك دىللى خالقلار اساسن داغ باشىندا تك و پا عمومىت يالقىز دورموش آغاجا تاپنىرمىشلار . ايسسىك كورقاندكى «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىندە دە عىنى ايلە بئلە دىر . اورادا دا آغاج تكدىر ، اوزودە داغ باشىندا دىر . ايندى همىن ايناملا باغلى بعضى دلىل لرى ياد اندە ك . آباقان تاتارلارى اينانيردىلاركى گۆپە قدر يوكسە لن دمىر داغىن باشىندا يئددى بوداقلى

²⁹ - آغ رنگ باش تانرى اولگنن رنگى سايلىردى .

بىر قاينىن آغاجى وار و اونلار بونا تاپينىرلار³⁰ ياكوتلارلا گۆره AAN-doidu-iççi-te (يئر - ائززي - صاحيبي - روحو) تىك بيتيميش قاينىن آغاجىندا ياشايير. آباقان تاتارلارنىدان آسيلي اولماي يازاق آلتايلا اينانيرميشلار كي ، گۆيون اون ايكنىجي قاتينا قدر اوچالان دونيا داغىنين اوزرىنده ، بىر قاينىن آغاجى وار. دونيا آغاجىنين داغىن باشىندا اولماسى تورك دىللى خالقلارنى اكثرىتىنين ميفولوژى سىنده بو و يا باشقا شكىلده گنىش يايلىمىشىدور. ماداي- قارائىن يئنىلمز اوغلو كوچودئى - مئرقئنى قاراداغ باشىندا كي دۇرد قاينىن بسلمىشىدور : ماداي - قارا باهادور اوشاغي بئشىگه قويوب اوغلونو بئشىك ايله بيرگه قوجاغىنا آليب سودلو باغىرساغي دىرسه گينه دولادى،

- قهوه ئى داغىن باشىنا چىخدى ... آدلى - سانلى ماداي - قارا
- دوققوز قاتلى (بىلله لي) قاراداغىن ذىروه سىنه چىخدى.
- ايندى (ذىروه ده كي) اوچا قايپا دىرماشدى . دۇرد قاينىن آغاجىنىن آلتىندا
- باهادور اوغلونون بئشىگىنى باسدى . «بوقاراداغ قوي سنه آتا اولسون ، بالام - دئدى
- بو دۇرد قاينىن قوي سنه آتا اولسون ، بالام - دئدى ...»

ماداي - قارائىن اوزوده داغى آتا ، آغاجى آتا سايبير:

- «قارا تايقا آتام - دئدى . تورت توركاينىق انىم - دئدى
- قاراداغ منه آتا اولموش دۇرد قاينىن آغاجى انام اولموش - دئدى»

آذربايجان خالق افسانه لرىنده، ناغىلارىندا، داستانلارىندا داغىن آغاجىن حىمايه چى اولدوغو اينامىنا راست گلمك اولور. آغاجلارنى اوشاق پىرى اولماسى فيكرىمىزى تصدىقله ين دىللى اولاي بىلر . باشقا بىر مىثال گتىرك . كور اوغلونون قولونا گوج عاشىق لىق وئرن چنلى بئلده كي داشىن اوستونده بيتيميش تىك آغاجىن يانىندا قاينايا بولاغدىر . بو بولاغىن چىخدىغى يئره دىقت يتىرك. روشن كوراوغلو داغدا ال چآتماز، اون يئتمز بۇيوك بىر قاينىن باشىندا چمن لىك ده بولاغى تاپير (ايرلى ده يازدىق كي ، تورك دىللى خالقلاردا اوچا داغلارنى چمن لى ذىروه لرى مقدس روحلارنى اوتوروب - دۇردوقلارى يئردىر. «كوراوغو» دا مقدس روح عوضينه دونيا آغاجىنىن بلىرتىسى آغاجدىر) چمن لىگىن اورتاسىندا قوجا بىر آغاج آلتىندا قوشا بولاق دورنا گۆزو كىمى قاينايبير ...³¹ بورا دادا دونيا

³⁰- باخ : آ . ن .

³¹- كوراوغلو ، باكي ، 1956 ، صفحه 32

آغاجىنىن **نليرتېسى** اولان آغاج داغىن ذىروه سىندە كى قاينىن باشىندا بىتمىش و آلتىندا اينسانلار قووت ، باشقا سۇزلە حايأت ، گوز ايشىغى وئرن بولاق آخىر (داستاندا بولاق تكدىر. گۇرونور واختىلە دوآل تشكىلات قانونلارينا گۇره بولاق ايكي ايمىش. زامان كئچدىكجە ، دوآل تشكىلاتىن قانونلارې اونودولدوقجا ، ايزلرې ايتدىكجە بولاقدا بىر اولموشدور) بورادا اسكى اوزان ، آشيق اسكى آذربايجانلىنىن داغا ، آغاجا و سويا اينامىنى و ئرمىشىدىر . اسكى ميفولوژى گۇروش لرلە آنىمىست باخىشى لارلا سس لشن «سىمنارن ناغىلى» نىن بىرئىرنى ياد ائدك .

يئنى جە دوغولموش اوشاغى ، گلە جە گىن بۇيوك قهرمانىنى شاه اۇلدورمه گى امر ائدىر . امري يئرنە يئتىرنلر شاهىن عدالت سىزلىگىنى گۇرورلر و اوشاغى اۇلدورمورلر . اونلار «... اوشاغى بىر داغىن دۇشوندە بۇيوك بىر آغاج واردى، قويدولار آغاجىن آلتىنا» ناغىلدا داغ و آغاج «ماداي-قارا» داستانىدا كى كىمى اکتىو دگىلدىر . آنچاق ناغىل يارادىجى سى بونلارې (داغ و آغاجى) ياد ائتمكە اونلارن اولو اجداد، حىمايه چى اولمالارينا ايشاره ائتمىشىدىر. «سىمنارن ناغىلى» ندا بىزى ماراقلاندىران بىر ائپىزود دا واردىر . داغىن دۇشوندە بىتمىش تىك آغاجىن آلتىندا صاحب سىز اوشاغى قوش حىمايه ائدىر . سونرا اونو آناسىنا چاتدىرىر . ناغىلدا دئىلىدىگى كىمى داغ ، آغاج فعال اولماسادا قوش فعالدىر. بىز دونيا آغاجىنىن ميفولوژى رولونا «ماداي-قارا» داستانىدا راست گلېرىك بو حىصه ايسسىك كورقانداكى «قىزىل دۇيوشچو» مدنيتىنى داها ياخشى ايدىنلاشدىرماق اوچون گرگ لىدىر. داستاندا دونيا آغاجى بئله بئله تصوير اولونور :

- « هارداسا كوما، يورد سالماق اولار ... اورادا بىتمىش چاي آخىر،
- يئددى داغ قلعه دره سىندە يوز بوداقلې ابدى قوواق
- گونشىن، آيىن شعاع سىندا قىزىل كىمى پارلايىب دورور.
- آي يونونه ايىلمىش بوداقلارىندان قىزىل يار پاقلار دوشور.
- گونش يونونه ايىلمىش بوداقلارىندان گوموش پاقلار تۇكولور
- بىر بوداغىنىن آلتىندا يوز آيغىر، ائركك ات دورار
- باشقا بىر بوداغىنىن (آلتىندا) تام (بىر) ايلخې يئرلشېر.
- اوچونجو بوداغىنىن آلتىندا **قىرخ** قوبون گىزلىتمك اولار.
- باي - تئرىكىن³² سىخ يارپاقلې باشى يئللەنە - يئللەنە دورموش،
- سىخ يارپاقلې باي تئرىكىن آشاغىسى پارىل- پارىل پارىلدايىر .

32 - آلتايلاردا باي تئرىق- تئرىق قوواق، باي (به ى) عايىلە نىن، سوپون مقدس آغاجى ساپىلىرمىش. بو آغاجا تئمىر- تئرىق- دمىر قوواق دا دئىلىرمىش.

- يىددى **سوتونلو** ابدى قوواغىن باشىندا ايكي عىنى آت باشلى قىزىل قوقو قوشو گىجە و گوندوز قوقولدايىرلار
- دىمدىك لىشە - دىمدىك لىشە اوتورولار
- (اونلارنى قوقولداماسىندان) آغ چىچك لىر
- آلتايدا آچىلر ، گۆي چىچك لىر
- آچىلىرلار . اونلارنى عادتى بىلە دىر.
- اونلار بىلىر كى ، كىم نە واخت اۆلە جكدىر ، كىم نە قدر ياشايدىقادر ،
- كىمە خوشبىخت حايآت نظردە توتولوب اونلارنى (ھمىن) قىزىل قوشلار سئويندىرىلر .
- كىمە پىس طالغ نظردە توتولوب اونلارنى بوز قوقو قوشلارنى كدرلندىرىلر.
- دىمىر قوواغىن باشىندا اوتوروب اوجا سىس لە قوقولدايىر ، اونلار اوردا اوتورولار.
- يىددى **سوتونلو** دىمىر قوواقدى ايكي عىنى قالا بئرقوت قارتال اوتورور ،
- اونلارنى جايناغى آلماس كىمى ايتى دىر ، نىس لىر كوك كىمىدىر ...
- اوچونجو گۆيون آلتىندا گۆيون درىن لىگىنە قاراوول چكىرلر ،
- بو ايكي قارا بئرقوت ، دىمىر قوواقدى
- يووا تىكىب قاغىلداشراق اونلار اوتورولار قاراوول چكىرلركى ، نامعلوم يوللا آلىب بآتىر گلمە سىن
- قاراوول چكىرلركى دارجىغىرلا باھادىر گلمە سىن. آيا بنزر قانآدلارنى اىلە آغ بولودا اوخشار منىم ايكي قارا بئر قوتوم آلتاى تورپاغىنى قورويور لار³³»

«ماداي - قارا»دا تصوير اولونان ابدى - باى تترىك - دىمىر قوواق - دونيا آغاجى باشقا دونيا آغاجلارنى كىمى باشى گۆيە دە يىر . بىز اونون آلتىندا ياشايان و ميفولوگىيا اىلە باغلى حىوانلارنى ميفولوژى كىفىت لىر بارە دە بحث آچمايدىغىق. آنچاق «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا كى آغاج و اوستوندى اوتورموش قوشلا سىس لىشە ، آز قالا عىنى اولان بعضى يئرلرى خاطرلايلاق. «ماداي - قارا»دان وئرىلن پارچادان آيدىن اولوركى باى تترىك دە - ابدى تترىك

³³- ماداي - قارا ، م. 1973 ، صفحە 68-69

دە دونيا آغاجىندا بىر جوت قوقو قوشو ، بىرجوت دە بىر قوت ياشايىر. ات باشلى قوقو قوشلارنىن سىس دىن آغ و گۆي چىچك لىر آچىلىر. اسكى داستان يارادىچى سى قوقو قوشلارنىن سىس دىن آغ و گۆي رنگلى چىچك لىر آچىلدىغىنى دىمكلە ھىمىن قوشلارنى گۆي و باش تانرى اولگىنە عايىد اولماسىنى يادا ساليرمىش. چونكى آغ رنگ ، آغ چىچك اولگىنە (او ، آغ چىچك دىن اينسان قايرىر) ، گۆي رنگ ايسە گۆي تانرى سىنا عايىد دىر. داستانچى قوقو قوشلارنى ھەر ايكى تانرى ايلە باغلاياركن اونلارنىن مقدسى ليگىنى، مقدس لىر ايرادە سىنى يىرنە يىتير دىكلرىنى (كىمىن خوشبخت، كىمىن بدبخت اولاجاغى مسالە سى) گۆزە چارىدېرىمىش. قوقو قوشلارنى مقدس لىرە باغلى اولدوقلارنىندىركى اينسان طالعىنى قاباقچادان خىر وئىرىمىشلر . اونلاردان قىزىل قوقو قوشو خوشبخت ليگى ، خوش طالعى ، اۆز اوغورو، بوز قوقو قوشو ايسە پىس طالعى، بدبخت ليگى ، اوغورسۇزلوغو خىر وئىر . قوشلارنى كىچىمىش دىن، گلە جك دىن خىر وئىرە لىرە آذربايجان ناغىللىرىندا، داستانلارنىدا چوخ راست گلەك اولار. قوشلارنى ياخشىنى ، پىسى خىر وئىرە لىر شوبھە سىز كى ، ميفىك ايناملارلا باغلىقلىرى ايلە سىس لىشىر. قىزىلاردا بىلە بىر اينام وارمىش كى دونن باي قوشو قىزلارنى گلە جك نىشانلى لارنىن كىم اولاجاغىنى بىلىرىمىش. بونا گۆرە دە نىشانلانمامىش قىزلار ھىمىن قوشا «**منىم نىشانلىم**». ياقوتلاردا آلتايلار كىمى اينانلارمىش كى ، قوقو قوشو اولاجاق حادىئە نى قاباقچادان خىر وئىرىمىش.³⁴

آذربايجانلى لاردا قىسمن اينانلار كى قىلە قوشو اوزاقدا اولاندان و س . حادىئە لردن خىر وئىر. بلكە واخىلە آذربايجانلى لاردا قىلە دە گلە جك دىن خىر وئىر قوش ايمىش. سونرالار بونون بو كىفىتى محدودلاشمىشىدېر . آذربايجان ناغىللىرىداكى گۆيچىنلر ، گۆيچىن دونلو قوشلاردا گلە جك دىن ، اولاجاقچان ، كىچىمىش دىن خىر وئىرلر . قوشلارنى رنگلىرىن دورلو اولماسى، موختلىف دابان - دابانا ضىد حادىئە لىر، طالعى لىر خىر وئىرە لىر و س . دوآل تشكىلات قورولوشونون قانۇنلارنىدان ايرلى گلېر. دىمە لى، دوآل تشكىلات قورولوشونون قانۇنلارنى ايلە سىس لىش قوشلار گۆي تانرىسى و اولگىنىن ايرادە سىنى خىر وئىرلر . آخى دىئە سن ائلە «قىزىل دۇبوشچو» نون پاپاغىنداكى دونيا آغاجىنى باشىنداكى قوشدا مقدس دىر و اودا تانرىلارلا باغلىدېر. باي تىرىقىن - دونيا آغاجىنى باشىندا ايكى جوت قوشلار - بىر قوتلاردا وار دىر . قارا رنگلى بو بىر قوتلار - قارتالار باشقا «ايش» لە مشغولدورلار. اونلار آلتاين گۆيونو ، يىرنى قورويورلار. قوشلار اۆلكە نى قورماقلا باغلى اولدوقلارنىدان خالى تفكورو اونلارنى

³⁴ باخ: آ.ن. آلنكسئيئو ، گۆستىرلىن ائرى ، صفحە 100.

قارا (گوج) رنگ دە تصور ائتمىشىدىر. بللىدىركى ، قارا رنگ ھمدە گوجون بلىرتىسى ايدى. بو دئىيلن لردن آيدىنلاشىركى، قوشلارن بىر جوتو اينسان ، بىر جوتو ايسە اۆلكە نين طالعى لە مشغول اولور. اوندا بئله چىخىركى، دونيا آغاجىندا - باي تترىك دە اوتورموش قوشلار ، اوسىرادان «قىزىل دۇبوشچو» نون باشىنداكى قوش مقدس دىر ، او يا قوقو قوشلارن ، يا بئر قوتلارن ، يا ھەر ايكي قوشلارن و يا اونلارن گۇردوكلرى ايشە ياخين «ايش» گۇرموش . تورك دىللى خالقلار اينانيرمىشلار كى ، ميفىك قوشلار اۆلكە نى ، اينسانى قورىوموش . محض بونا گۇرە دە خاقاس شامانلارى اۆزلىرىنى پيس روحلاردان قوروماق اوچون پاپاقلارننن تپە سىنە قوش باشى مفاۋاسى بركىدرمىشلر³⁵ ياكوتلار ايسە شرى قوماق اوچون قوشون جايئاغىندان اىستىفادە ائدىرمىشلر

36

ايرلى دە يازىلدىغى كىمى يالنىز آلتايلاردا دگىل، دئمك اولاركى ، آز قالا بوتون تورك دىللى خالقلاردا دونيا آغاجىنن باشىندا قوش تصور اولونموشدور. نانايلاردا گلن لرىن گلن لىك پالتارلارنا عادتت باشىندا قوش اوتورموش دونيا آغاجىنن شكىلىنى تىكرمىشلر. داھا بىر مىثال : آلتاي سىبىر شامانلارننن - قاملارننن داووللارى عادتت ايكى حىصە يە بۇلونوردو. داوولون بىر حىصە سىندە يئر آلتى ، دىگر حىصە سىندە ايسە يئر اوستو دونيا تصوير اولونوردو. (بئرى گلمىش كن قئىد ائدە ك كى ، بئله تصويرلر تورك دىللى خالقلارن يارا دىلىش كوسموقونىك باخىشلارننى اۆپرنمە يە خئىلى ماتئرىال وئرىر) يئر اوستو دونيانن تصويرىندە اساس يئرى داغ سىلسىلە لرى «قىزىل دۇبوشچو» نون پاپاغىندا بو داغ سىلسىلە لرىننن فىقورو واردىر، گونش، دونيا آغاجى باشىندا دا قوش توتور ، ياقوت شامانلارننن داووللارنىدا بئله قوشلار بعضن ايكي باشلى بئرقوت - قارتال اولور . (بىزجە بئرقوتلارننن ايكي باشلى اولماسى تصادوفى حادىثە دگىلدىر. بو دوآل تشكىلات قورولوشونون قانونلارنننن اۆزونو بىر تھر قورويوب ساخلايان ايزلردىر.) ھمىن قورولوشون قانونونا گۇرە كۆك بىر سويلار، قوللار، فرآتالار آيرى - آيرى اولمالىدىر . مىثال اوچون آغ قويون ، قارا قويون ، بوزوق ، اوچوق ، س . بورادا قويونلار، اوقلار بىرلىگى آغ ، قارا ، بوز ، اوچ ايسە آيرىلىغى گۇستىر. بىر بدنلى ايكي باشلى بئر قوتون قارتالين بدنننن عىنى اولماسى كۆكون بىرلىگىنى، باشىن ايكي اولماسى سويون آيرىلىغىنى گۇستىر) ياقوتلار اينانيردىلاركى ، بئر قوتلار قوربانلىغىن روحونو تانرىا آپارىر و عومومىت لە تانرى اىلە علاقه ساخلايىرلار. قوشا اينام حاققىندا دئدىكلرىمىزدن آيدىن اولوركى ، قوش اينسان

³⁵- باخ : آ. ن . آلتىكسىئو ، گۇستىرلن اثرى ، صفحە 104

³⁶- يئنه اورادا ، صفحە 42

طالغىي حاققىندا خبر وئىرى، اينسانى ، اۆلكە نى پىس روحلاردان، دوشمن دن قورىور. اينسانلار اوعورا قووشماسىنا كۆمك ائدىر . ائحتىمال ائتمك اولاركى، «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىنا تىكىلمىش داغداكى دونيا آغاجىنىن باشىنا قونموش قوش دابئله بىر ميفولوژىي كئىفيت لره مالىك ايمىش. گۇرۇندوبو كىمىي پاپاقدان اونون صاحىبىنىن منسوب اولدوغو خالقىن ميفولوژىي گۇرۇشلىرىنى ايفاده ائتمك اوچون اىستىفاده اولونورموش. بو بئله ده اولمالي ايدى، چونكى علامت لى گونلرده ، آيىن لرده ، غلبه بايراملارىندا بۇيوك شولن لرده گئىيلن بو پالتار اونون صاحىبىنىن و منسوب اولدوغو قبيله بىرلشمە سىي سىلسىلە سىنىن هانسى ايناملارا ايناندىغىنى، هانسى قووه يە مالىك اولدوقلارىنى گۇسترمە لى ايدى . اسكىي تورك دىللى قبيله بىرلشمە لرى سىلسىلە لرىنىن خالقلارىنىن توس - اساس باشلانغىچ سايدىقلارى آغاجى اوغوزلار آچىقدان - آچىغا آنا سايمىشلار . بو ميفولوژىي گۇرۇش دە دە قورقود داستانلارىندا دا اۇز عكسىنىي تاپمىشىدىر. داستاندا آراشدىرىجى لارىن دىقتىندىن بايىنان «باسات تپه گۇزو اولدۇردوبو بوي» داكى بىر يئره نظر سالاق. تپه گۇزون يئىلمز باساتدان كىم لردن اولدوغونو سوروشاندا اىگىد بئله جاواب وئىرى :

- «آنام آدىن سورار اولسان قابا آغاج³⁷ آتام آدىن دئىرسن غاغان

³⁸اصلان

- منىم آدىم سورارسان آروز اوغلو باساتدىر - دئدى³⁹»

باساتىن رئال آتاسى آروزدور . اونون ميفىك آتا - آناسى دا وار. آناسى قابا ، آغاج ، آناسى ايسه قاغان اصلاندىر. نه اوچون قاغان اصلان آتادىر؟ بىز بو سووالا لاپ قىسادا اولسا جاواب وئىرمك اىستە بىرىك . چونكى موضوع ايله سىخ باغلىدىر. «قىزىل دۇيوشچو» نون بۇركونده اصلان فىقورودا واردىر. اسكىي تورك دىللى خالقلارنىن و مونقول ميفولوگىياسىنىن آراشدىرىلماسىي گۇستىرىكى ، بعضىي تورك دىللى خالقلاردا اصلان، قورد گونشىي تمثىل ائدىرمىش⁴⁰ تصادوفىي دگىل كى ، «اوغوزنامه» نىن اويغور وئىرسىياسىندا چتىن لىگه دوشومش اوغوزون يانىنا گۇي دن شوانىن اىچىنده گۇي قورد ائىر - اونون گلىشىي ايله ده سحر آچىلىر و قورد اوزون مودت اولو بابا اوغوزادا يول گۇستىرىر. بو دىللى گۇستىرىكى تورك دىللى خالقلارنىن سوي كوك لرى ايله باغلىي افسانه لرده كى گۇي بوز قورد زومورفىك اونقون گونشىي تمثىل ائدىرمىش. اسكىي تورك دىللى خالقلاردا سوي كۆكلە باغلىي بىر سىرا ميفىك افسانه لر واردىر. بورادا همىن افسانه لرى تام آنماساق

³⁷- قابا بورا دا مۇحكىم معناسىندا ايش لنىمىشىدىر. آلتايلاردا ايسه دونيا آغاجىنا همده دمىر تئرك (قوواق) دئىلىپ. دئمه لى، تورك دىللى خالقلار دونيا آغاجىنىي مۇحكىم (دمىر، قابا) سايمىشلار.

³⁸- آك دئمىك ، آراسلىي قوغان اوخوموشدور (باخ :)

³⁹- كىتابىي - ده ده قورقود ، باكى ، 1962 ، صفحه 120

⁴⁰- باخ : م . ن . خالوو، سوبرانىه سوچىنىنىن ت. بىر عولان - عوده 1958 ، صفحه 322

دا ، بعضى يئرلرني ياد انده ك . افسانه يه گۆره آناسي قورد اولان آشين خاقاني دۇلت ايقامتگاهينين اوستونده قورد شكلي اولان بايراق آسيرميش. انله قبيله لر وارميش كي خاقانلاري اؤزونو قورد آدلانديرميشدير. (بيزجه چين جه آدي گليب چيخميشدير : فو- لي) اوزبكيستانين اسكي افراسياب شھرينده قانآدلي، قويروغو «بوتا» اولان بير تاپينتيا ديقت يئتيرك . آراشديريجيلارين گوزوندن بو تاپينتياكي شكلي ميفولوژي آنلامي **ياينميشدير**. بوراداكي قوردون قانآدلي اولماسي شوبهه سيز كي، اونون گۆيله باغلي ليغيني بيلديرير. تاپينتياكي قوردون قويروغو «بوتما وئريلميشدير. ايرلي ده دئديك كي ، قورد - ايناما گۆره كاييناتين ياراديجي سي، گونشين بليرتيسي دير. انله بونا گۆره ده اسكي ميفيك افسانه لرده قورد - اينسانين آناسي ، آناسي، هردن بير ايسه قورويوجوسو كيمي گؤستريلير. بس نه اوچون قوردون قويروغو «بوتا» كيمي تصور اولونورموش ؟ چونكي «بوتا» آعاجين و اودون - گونشين قاينايب - قارشميش بيرگه بليرتيسدير⁴¹. دئمه لي بوتا اودلا «گونشله» آعاجين بيرگه ميفيك تصور دور. اوندا آنتروپومورفيك ايناملا زومورفيك اينام بيلرمشميش، واحيد ، گوجلو ايناما چئوريلميشدير . قوردون قويروغونو «بوتا» وئرمكله سوي، ائل بيلديرمك ايسته ميشدير كي عاييله ني، يوردو، قورويان آعاج - دونيا آعاجي و كايينات يارادان ، قورويان گونش - قورد - اصلان اونلارين ياراديجي سيدير، قوروياندير ، اونقوندور ، چينگيز خانلا علاقه دار بير افسانه نى ده خاطر لاماغي مقصده اويغون سايريق. افسانه ده دئييليركي ، چنگيز خانين آناسي آلان قواچاديرندا ياتاركن پنجره دن آي ايشغينا بنز ايشيق اچري گيرميش و همين ايشيق اصلان و قورد شكلينده اورادان چيخميشدير.⁴² افسانه دن آيدنلاشير كى چاديرا گيرن ايشيق - اصلان (گونشين بليرتيسيدير) آتادير . بيز ايرلي ده قاراقرورومدا بيتميش آعاجا گۆي دن ايشيق - ياروق گليب سونرا آعاجين اوشاق «دوغوغونو» قئيد ائتميشديك. اولو بابالارلا باغلي هر ايكي افسانه ده ايشيق - شوا آتا دير. چينگيز خانين و باساتين آناسي اصلاندير - ايشيقدير - گونشدير . باسات بويوندا اصلانين ايشيقلا علاقه سي آچيقدان - آچيغا يوخدور. گورونور، داستان يارانان واختلار بيرينين كؤكونو اصلانلا علاقه لنديرركن بونون گونشله علاقه دار اولدوغو درحال آيدن اولورموش. بونا گۆره ده بوي ياراديجي سي مساله نين تفروعاتينا وارماميشدير. لاکين داستان ياراديجي سي اصلانين آدي اصلان اولماديغيني گۆزه چاپديرماق اوچون اونو قاغان حاکيم آدلانديرميشدير.

⁴¹- م . سيد اوف ، آذربايجان ميفيك تفكرونون قايناقلاري، باكي، 1983، صفحه 129-131

⁴²- اوشايق، كؤك ياي خان- نامه نئساتى. لغت ارمغانى، صفحه 315 (تورکجه)

دئمه لي ، دونيا آغاجي آنا، گونش - ايشيق و اونو تجسوم ائتديرن اصلان ، قورد ايسه آنا اولور . اوندا باساتين آتاسي گونش ايميش.

«قىزىل دۇيوشچو» نون بوينوندا اوچ قاتلي قىزىل لوله لي بويون باغيدا و ائله جه ده پاپاغيندا اصلان فيقورو و باشينين قابارتماسي واردير. بوخاريدا دئييلن لردن بئله چيخيركي، بو اصلانلار گونشي تمثيل ائديرلر . بويون باغيداكي اصلان قابارتماسي ايله «قىزىل دۇيوشچو» نون ميغولوژي آتاسينين هم گونش (اصلان) اولدوغونو بيلديرميشلر، همده بونونلا اونون قبيله بيرلشمه سي سىلسيله سينين گونشه ، اونو تمثيل ائدن اصلانا، قوردا (قىلينجينا دا قورد حك اولونموشدور) تاپينديقلاريني گوزه چاپديرماق ايسنه ميشلر . گونشه اينام تورك ديللي خالقلاردا او قدر گنئيش ياييليميش كي، اونون شكلىني و يا تمثيل ائدنين شكلىني يالنيز گئيم لرينه تيكديرمكله، بويونلاريندان اسم قلا كيفايت لنميردليلر . حتا افسانه وي اولو بابالار ، ايگيدر ، سركرده لر گونشين (بعض آيين) شكلىني پالتارلارينا، پاپاقلارينا چكديرميشلر. ميثال اوچون ماداي قارادا ماداي گونش شكىللي پالتا گئيرميش.

«گونش تصويرلي قهوه يي اورتويونو (ياپينجاسيني) گئيدي»⁴³.

حتا خاقانلار چاديرلارينين اؤنونده گونشين تصويريني چكديرميشلركي ، اونلاري شر روحلاردان قوروسون . بو عنعنه سون عصرلره كيمي داوام ائتميشدير . دئمه لي سوي كؤكله افسانه لرده كي ، دئيملرده كي اصلانلار ، قوردلار گونشين رمزيدير . بعض آذربايجانلي لار ، قوردو آچيقدان - آچيغا گونشين بليرتيسي كيمي وئرميشلر . آذربايجاندا گونشلي گونده ياغيش ياغاندا دئيرلركي ، قورد بالالاير. نه اوچون ائله گونشلي هاوادا بو دئيم ايلشله نير ؟ چونكي قورد گونشين بليرتيسي اولدوغوندان ، گونش دوغور ، عوضينه قورد دوغورد دئيلير. آخي گونش لي هاوادا ياغيشين ياغماسي عادي حال دگيل. بو طبيعتين آز تصادوف ائديلن حاديشه لريندندير . بو حاديشه ني اونون لوغماسي ايله باغلاماغين بئله بير سببي اولو بيلر. گونش - قورد ياغيشي دوغور ، ياغديرير ، اونون واسيطه سي ايله يئره بركت يوللاير . قوشا اينام موعين

⁴³- ماداي- كارا، م ، 1973 ، صفحه 255

دېيشىك ليك لرله سوي كۆكله باغلي ميفولوژي دئيم لرده ، افسانه لرده ، ميفولوژي ناغيلاردا، ايناملاردا اؤزونو گۆستىرىر . بو باخميدان «اوغوز نامە» نين اويغور وئرسىياسىنداكي بير حادىئە ماراقليدىر :

قاغان بۇيوك اوردادا (دوشرگە دە)... (ساغ ياندا)

قىرخ قولاج آغاچ تىكە لىدى (اوجالتدى اونون)

باشىندا بير قىزىل (تويوق قويدو آياغىنا

بير آغ قويون باغلادى. ياندا (ئىلە جە دە) سولدا قىرخ قولاج آغاچ تىكە لىدى.

اونون باشنىا بير گوموش تويوق قويدو آياغىنا بير قارا قويون باغلادى)

بورادادا قوشلار (تويوقلار) آلتاي افسانه سىندە اولدوغو كىمى موختلىف رنگ لىدىرلر. قئىد ائدە ك كي ، اوغوز اؤز اوغلانلارينا دونيا آغاجي (افسانه دە قىرخ قولاج آغاجدىر)، زوومورفيك اونقون (قوش ، آغ و قارا قويون) وئرنىدن سونرا اونلارا موستقىل ليك حاكىمىت وئىرىر. دئمە لي ، ياي - اوخ ، دونيا آغاجي ، اونقون حاكىمىت اولماق ، موستقىل اولماق اوچون شرط لردىر . دىقت يئتىرن ««قىزىل دۇيوشچو»» دە دە آلتاي «ماداي - قارا» سىندا دا ، اوغوزلا علاقه دار افسانه دە دە ««اوغوزنامە»» نين اويغور وئرسىياسى)، نوفاي و سىبىرىن بعضي تورك دىللى خالقلارينين گلين ليك پالتارلاريندا قوشلار دونيا آغاجينين باشىندا اوتورموشلار . آذربايجان ناغيلاريندا « باجىلي - باجىلي » دئىيب اينسان دىلي آچان ، اينسانى چتىن ليك دن قورتاران ، كور اولموشلارين گۆزونو ساغالدان و س . ياخشىلىقلار ائدن قوشلارا عادتىن بولاق باشىندا ، سو كئارىندا، آغاچ باشىندا راست گلمك اولور . آذربايجان ناغيلاريندا كي « باجىلي - باجىلي » دئىن قوشلارين بيرى اولاجاق اوغورسۇزلوغو، پىس حادىئە نى خبر وئىرىر، ديگرى يامانلىق دان قورتارماغىن يولاريني ، چاراسىنى گۆستىرىر . ائىلە بىل بونولا قوشلار بير - بيرىنى تاماملابىز و ناغىل قهرمانينا ، طالع سىز اينسانا كۆمك ائدىرلر . بلكە دە ««قىزىل دۇيوشچو»» نون بۇركونده كي داغ باشنىدا بيتن دونيا آغاجينين باشىنا قونموش قوشدا بئىلە بير كىفايتە مالىك ايمىش. قوشون ميفىك سىجىه سى اولماسا ايدى ، ميفىك عالمى تجسوم ائدىرن دونيا آغاجينين رمزي اولان آغاجدا وئرمزدىلر. ««قىزىل دۇيوشچو»» مدنىتىندە ميفولوژي مساله لرىن تام گۆرونوشونون ايدىنلاشماسى اوچون بورادا بير مساله يە دە اؤترى توخونماق اىستە بىرىك. اىستر ««قىزىل دۇيوشچو»» مدنىتىندە ، اىسترسە دە بعضى بللى اولان بير چوخ داستانلاردا ، افسانه لرده دونيا آغاجي داغدا اولور و اكثرىتىندە آغاجين دىيىندن دىرى ليك سويو (سونرالار بو عادى سويو چئويرىلمىشدىر) آخىر. دوغرودان ، بئىلە بير سويو ««قىزىل دۇيوشچو»» دە گۆرموروك . بلكە دە بونون تئخنىكى سبب لرى وارمىش . لاكىن بعضى مولاخىظه لردن چىخىش ائدىب دئمك اولار كي «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا سىلسىلە وارى ، دالغالى سويون بلىرتىسى رمزي سايبلايلر . بىزى بئىلە بير مولاخىظه سؤىلە مە گە اساس وئرن همىن قىزىللى حاشىه يە دالغالى سويو آت فىقورونون علاوه ائدىلمە سىدىر. تورك

دىللى خالقلار دىمك اولار كى ، آز قالا هامىسىن ميفولوژى سىندە آت سو ايله باغلى دوشونولموشدور . اسكى ميفولوژى گۇروش لرله سس لشن تورك دىللى خالقلار دىستانلاردا بعض اولو بابانين ، اجدادين ، ايگيدن آتى آچىقدان - آچىغا سو روحوندا يارانمىشدير . بو ميفولوژى ايناملار ، باخيشلار باخىمندا چوخ طبعى دېر . سو همين خالقلاردا توسدور- ايلكىن باشلانغىچدير . محض بونا گۇردە اينسانلار ، حئوانلار باشلانغىچى سو ايله ده علاقه لندىرلمىشدير . ايرلى ده حاققىندا بحث ائىدىگىمىز آى- آتا آى - وا (قاديندير) افسانه سى بونا ياخشى ميثال اولو بيلير . افسانه ده اولو بابانين ، اولو آنانين يارانماسىندا سو اساس عونصورلردن بىرى كىمى ايشتىرك ائدير . بئله اۇرنكلرين ساينى آتيرماق اولار . سو ايلك باشلانغىچ - توس اولدوغو اوچوندوركى ، مقدس لرين ، اولو بابالار افسانه وي قهرمانلار ائىنين يارانماسىنى دا اونولا باغلايرلار . فيكرىمىز اساسلاندىرماق اوچون بىر ايكى ادبى- ميفولوژى ميثال چكك : «ماداي - قارا» داستانىداكى ايناما گۇره كۇچو دئىمىرقتىن آتى سو روحوندا يارانمىشدير . داستاندا اوخويوروق : « مينه جگين گۇي بوز آت سو روحوندا دوغولموشدور (يارانمىشدير) دئدى⁴⁴ . آتىن گۇي ، بوز⁴⁵ رنگ ده اولماسى دا اونون مقدس لرله باغلى ليغىنى گۇسترن علامتلردندير . چونكى گۇي رنگ گۇي تانرى سىنا ، بوز (آغ) رنگ ايسته يئراوستو تانرىسى اوگلتنه عايىد ائىدلىرمىش . اسكى ده بىر اينسانين ، حئوانين (اونقون) شئين اىلاهي قوه لره باغلىيغىن گۇسترمك اوچون اسكى ايناملارلا باغلى افسانه لردە ، ميفولوژى دئىم لردە و س . اونلار همين رنگلره بو و يا باشقا شكىلدە علاقه لندىرلمىش . باشقا بىر ميثال : « كوراوغلو » داستانىدا ايلخچى آلې كىشى آتلار دىر كىناردا اوتارىرمىش . دان يئرى آغاراركن دريادان ايكى آيغىر چىخىر . همين « آتلارگىلې ايلخى يا قارىش دىلار . ايكى مادىنا ياخىنلاشاندا سونرا يئنه قايدىب دريايا گىردىلر »⁴⁶ . مادىنلار دوغدو . دايىلاردان بىرى سونرالار قىرات ، ديگرى دورآت آدى ايله مشهورلاشدىلار . بوردا سو روحونو دريادان چىخان آيغىرلار تجسم ائىدلىرلر . باشقىردلاردا بئله بىر اينام وارمىش كى ، آت سو روحوندا يارانمىشدير . بو ايناما «آق - خان كولا» (آخ ساق آت) داستانىدا راست گليرىك : «دئىرلر تمىز قانلى بىر مادىان وارمىش . دئىر لر ، او ، شولكئن گۇلوندىن چىخمىش آتلاردان ايدى . بو آت (هر دفعه) دوغماق واختى گلركن يوخ اولوردو . بىر دفعه بيه سى قارا گلركى ، اونو pussun اوگىرلندى . مادىان شوگلتن گۇلونون دىينه جومدو . هر دفعه آت اۇز دوغما يئرنه قايدىردى كى دوغسون . دئىرلر موغىن واخت كئچندن سونرا مادىان ياندا دايچا سودان (سئيرمه لر بىزىمدىر - م.س.) چىخدى . گۇرونديو كىمى آتىن بالاسىن

44 - ماداي - كارا ، م . 1973 ، صفحه 113

45 - باخ : ميرعلى سىداوف . « گۇي ، آغ و قارا رنگلرين اسكى ايناملا علاقه سى » . آذربايجان S.S.R

EA خبرلىرى ، (ادبيات ، دىل و اينجه صنعت سئرياسى) 1978 ، 2 on

46 - «كوراوغلو» ، باكى ، 1956 ، صفحه 24.

آناسى يا شولگن گۆلدور ، يادا ھنچ زامان بايرا چىخمايان سو ايله علاقه دار وارلىقدىر ، روحدور. بالانين كۆكسو ايله باغلىدىر. شولگن گۆلو افسانە وي گۆل دگىلدىر . ھمىن گۆل باشقىردىستانين بورزيان رايونونداي. ر ماراقلدىر كي شولگن گۆلو ھمدە uilisikkan (ايلخي چىخان) آدلانىر . دئمه لي، خالق بو گۆلو آتلارين چىخديغي ، بارانديغي گۆل سايرميش . بو دئيلن لردن آيدىن لاشير كي ، اسكي تورك دىللي خالقلارين بلکہ دە ھامىسي دونيا آغاجينا ، داغا ، سويا (بولوغا) تاپنميش و اونلارى تاپنمادا بيرگه خاطرلاميشلار. نە اوچون بو اوچ توس - باشلانغىچ بيرگه ياد اندىليرميش؟ بيزجه بونون سببي اودوركي هر اوچودە ھمىن خالقلاردا آرو - توس- مقدس باشلانغىچ ، ايلك باشلانغىچدير . ھمىن اوچ باشلانغىچا باشلانغىچ اينامي كيمي باخميش و ائله بونا گۆره دە داغا ، دونيا آغاجينا ، سويا (باشقا - باشقا شكيل لردە - بولاق ، چاي ، گۆل ، دنيز) بيرگه تاپنميشلار. قنيد ائتديگيميز كيمي دونيا آغاجي تورك دىللي خالقلاردا او قدر گنئيش يايلىميش كي ، حتا اونون شرفينه خصوصي مراسيم، بايرام كئچيرميشلر. ھمىن مراسيم، بايراملا باغلي اون يئددىنجي - اون سككىزىنجي عصرده قئيدە آينميش يازنين بير يئرئنه دىقت يئتىرك. اورادا يازليركي ، اوزن قالا و اونون اطرافيندا ياشايان آذربايجانلي لار آغاجا تاپنيرميشلار . اونلار ارس - آراز چاينين ساحيلينده تاپنيدىقلاري آغاجين اطرافيندا قوربانلار كسيب بايرام انديرميشلر⁴⁷. بو مراسيم بايراما بير چوخ خالقلاردا اولدوغو كيمي غربي تووينلردە دە راست گليريك. اونلار دونيا آغاجينين ، آغاجين شرفينه كئچيريلن مراسيم بايرامينا «خام- يياش داغير» دئيرميشلر. دئيلن لردن آيدىن اولوركي «قىزىل دۇيوشچو» نون پاياغىنداكي آغاج فيقورو تورك دىللي خالقلارين دونيا آغاجي اينامي ايله باغلىدىر. دوغرو دور، بو اينام دونيانين بير چوخ خالقلاريندا وارميش. دئيلديگي كيمي ياشايش طرزينده كي اوخشارليغين تفكوره حايآتى درك ائتمكلە و اونولا سيخ باغلي ميفولوژي سينده يارآتديغي تيپولوگيا ايله سس لشير. لاکين گتيريلن دليل لر لاپ آيدىن گؤستيركي ، «قىزىل دۇيوشچو» مدنيتي ايله بير چوخ تورك دىللي خالقلارين دونيا آغاجينا، داغا، قوشا اينامينين ايفاده سينده ، تقديم اولونماسيندا ، ھانسي ايناملارلا بيرگه ياد ائدىلمە سينده (داغين، آغاجين، قوشون بيرگه گؤتورلمە سي) ياخىنلىق، دوغمالىق ، حتا عيني ليك واردير. اگر دونيا خالقلارينين دونيا آغاجينا اينامي تيپولوژي باخىمدان تورك دىللي خالقلارين دونيا آغاجينا ياخىنديرسا، «قىزىل دۇيوشچو» آبيده سينده كي دونيا آغاجي سوي ياخىنليغي ايله باغلي اولدوغوندان اورادا مضمون ، تقديم اولونما دوغمالىغي واردير. بو ياخىنلىق ھمىن آبيده نين ميفولوژي ايناملارلا باغلي وئيرلميش باشقا اشيالاريندا دا اوزونو گؤستيرير. فيكرىمىز تصديقي اوچون بعضي ميثاللارلا كئچك . پاياغا قىزىل قانآدلي آت فيقورو بركىدىلميشدير (باخ : شكيل 2 ON) ھمىن آت

⁴⁷ - باخ : آخوند موللا باغير مجلسى ، «حياتول قولوب»، 1710- جي ايل ، ال يازماسي

فيقورودا ميفولوژى ايناملارداكى تىپوگىيا ايله باغلي اولسادا بورادا تورك دىللى خالقلارن اۇزوملويو ، فردىلىگى واردير . ايرلى ده آت زومورفيك توتتمىندن بحث آچدىق و گۇستردىك كي ، تورك دىللى خالقلاردا آت اونقونو اساس اونقونلاردان ايميش. حتا آت اونقونو او قدر اساس اونقون ايميش كي ، اونو گونشله ، اينسانلا باغلاميشلار . حئيوانلارا ، قوشلارا طبيعتين ايلكىن اينسانين حياتيندا بۇيوك رول اوينايان حاديشه لرينه اينام چوخ اسكي دن يارانميش و بيچىملنميشدير. «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغيىنداكي آت فيقورو ماراقلى ميفولوژى كئيفيت لره ماليك دير . اونون قانادي و ايرى كئچى بوينوزلاري واردير. بو موتيو تورك دىللى خالقلارن ميفولوژى گۇروشلىرى ايله سس لشير . ايندى **اوخشار ، سس لشن يئرلره دىقت يئتىرك. باش- شار سس لشن يئرلره دىقت يئتىرك .** باشقىرد خالق داستانى «اورال باتير» دا اورال باتيرا ياغيشلانميش آقبوز (آغ بوز) آت تولپاردير ، يعنى قانادلىدير . بئله قانادلى اتلارا تورك دىللى خالقلارن اسكي گۇروشلىرله ، ايناملارلا باغلي داستانلاريندا، ميفولوژى ناغىلاريندا و بو ادبي نومونه لرينده راست گلمك اولور. ميثال اوچون كوراوغلونون مشهور قير آتيدا قانادلى اولموشدور . كوراوغلونون اسكي قوشمالارينين بيري بئله دير:

- «جانيم قيرات ، گۇزوم قيرات ، سنى مينن آلار موراد ،

- هر يانيندا جيفتر قانات ايراق يوللار ارمغانيندير»

قيرآتين آلودان، اوددان قانادي دا اولمالي ايميش. اونا واختيندان قاباق «بني اينسان گۇزو باخدي» غيندان قانادلاري اريميشيدير . آتين آلوو - اود قانادي اولماسى شوبهه سيزكي اونون كۇكونون گونشله باغلي اولدوغونو گۇسترير. مقدس لرين، اولو بابالارين، افسانه وي ايگيدلرين قانادلى آتى، «قىزىل دۇيوشچو» مدنيتينده كي قانادلى آتلا، ميفولوژى باخيمدان سس لشير. «قىزىل دۇيوشچو» پاپاغيىنداكي آتين ايرى كئچى بوينوزودا واردير . «قىزىل دۇيوشچو» مدنيتينده كي بير فيقورو ياد ائتمك يئرینه دوشر . اورادا كئچى فيقورو خصوصى يئرتوتور. بو گۇستريركي ، دۇيوشچونون قبيله بيرلمشه سي سىلسيله سي ، خالقي كئچى يه تاپينميشدير . كئچى اونقونونا اينام چوخ تورك دىللى خالقلارن ميفولوژى سينده، افسانه وي ناغىلاريندا اۇر عكسينى تاپميشدير. ميثال اوچون كوراوغلو داستانينين توركمين وئرساسينين بير يئرینه كئچينين ميفولوژى سجه سي اۇزونو آپ آيدىن شكىلده گۇسترير. «خبري كيمدن آل، قئنزيم به ي دن آل ، قئنزيمين قويون دويه سينين چوباني بيرگون گليب دئدي: قئنزيم آغا ، منيم باخديغيم سورونون ايچينده بير سودلو كئچى وار. او كئچى بير آز اوت بيه ن دن سونرا سورودن آيرىليب ، قبيريستانليغا گئدير. من اونو هئچ ساخلايا بيلميرم . آخىر اونون قاراباقارا ايزينه دوشوب مزارليغا وارديم. او كئچى بير قبيرين باش اوجوندا دۇردو . قبيردن - كوردان بير ذات چيخيب ، كئچينى امدي ، ياخشى اميب دوياندان سونرا او ذات يئنه قبره گيردي. كئچى

سۈرۈپە قايىتدى. اوندان قىزىم دىدى : سىن سورونۇ باشقا يىرە سورە يىدىن . - قىزىم آغا ھەر طرفە سوردوم ، گۇردوم كى ، ھىچ علاج يوخدور. كىچى او مزارىن باشىنا ھەرگون گىمە سە دايانا بىلمىر. ائرتە سى گون چوبان سورونۇ اوروشە چىخارندا قىزىم آغادا اونونلا گىتدى. قويونلار چۇلە يايىلىب قىرىستانلىغا طرف گىتدى⁴⁸» كوردان - قىردن چىخىب كىچىنى امن ذات اوشاق ايمىش و اوگله جە گىن بۇيوك ايگىدى قوراوغلو سو - كوراوغلوسور اولور. اوشاغي - قوراوغلانو - كوراوغلانو كىچى بىلە يىر. آپارىلمىش آراشدىرمالاردا آيدىنلاشدىرىلمىشىدى كى ، اسكى دە كوراوغلو- قور اوغلو طبعىتىن دىرىلىب اۇلمە سىنىي تمىل ائدىرمىش. سونولار دىقى دىيىلسە اون آلتى - اون يىددىنچى عصرلردن ھىمىن اوبراز ايجىمىمى- سىياسىي معنا قازانمىش، خالق قهرمانىي كىمىي بىچىملىنىشىدى⁴⁹. طبعىتىن اۇلوب دىرىلمە سىي حادىثە سىنىي اينسانىي لىشىدىرىلمىشىنى كىچىنى بۇيوتمە سىي مېفولوگىيا عالمىندە تصادوف حال دىگىلىدىر. كىچى تورك دىللىي خالقلاردا يازىن بلىرتىسىدىر . محض بونا گۇرە دە بىر چوخ تورك دىللىي خالقلاردا ، ائلە جە دە آذربايجانلى لاردا كىچى يازىي «گىتىرن» گونىشلە، اونون بلىرتىسىي اودلا بىرگە ياد ائدىلىر. تصادوفىي دىگىل كى ، اود (گونىشىن بلىرتىسىي) ان آغىر واختلاردا كىچى يە كۇمك ائدىر . بو باخىمدان آذربايجان ناغىلىي «يىتىم عىسىي» اودون (گونىشىن) كۇمگىي ايله اونو دولاندىران كىچى - يازا و اونون نعمت لرىنە بىنە لە نىر. كىچى ياز طبعىتىن دىرىلمە سىي ايله باغلىي اولدوغوندان اونون قايغىي سىنادا قالىرلار. او ، يازىن گلمە سىي مراسىمىندە يازىي آچىقدان - آچىغا تمىل ائدىر و كىچى - ياز قىشىن بلىرتىسىي كوسا ايله موبارىزە آپارىر . آذربايجانلى لاردا «كوسا - كوسا» اويون - مراسىم تاماشاسىي بئلە بىر موبارىزە يە حصر اولونموشدور⁵⁰ . دئمە لىي ، «قىزىل دۇيوشچو» مدىتىندە كىي كىچى يازىن - ياز محصوللارىنىن رمىزىدىر. ھىمىن كىچى «سودلو كىچى» توركمن لردە طبعىتى دىرىلىدىر (ذاتىي امزىدىرىر). آذربايجانلى لاردا ايسە يىتىم عىسىي نىي، عومومىي لىشمىش شىكىلدە دىيىلسە گۇزونو ، طبعىتىن دىرىلمە سىنە (بو ھم اووچو ، ھم مالدار، ھمدە اكىنچىي اوچون واجىب ايدى) ، يازىن گلمە سىنە دىكن لرى بىلە بىر ، قايغىي سىنا قالىر. تاجىنلر اىنانىردىلاركى ، كىچىي اونقونو انسانلارىي پىس روحدان قورويور . محض بونا گۇرە دە اونلار يىنىي دوغولموش اوشاغي نىن سىنە كىچىي درىسىي قويوردولار. ھىمىن اينام آلتايلاردا دا وارمىش. اونلار بئشىك دن داغ كىچىي سىنىي، قوشون

⁴⁸ - قوراوقلىي- آشقايات ، 1908 ، صفحە 44

⁴⁹ - باخ : م . سىد اوف ، «آلى كىشىي و كوراوغلو اوبراز لارىنىن پىروتوتىپلرىي حاقىندا» آذربايجان ژورنالى ، 1978 ، 3 on .

⁵⁰ - باخ : علىي سولطانلىي، آذربايجان دراماتورگىياسىنىي اينكىشافيي تارىخ بندن، باكىي، 19640، صفحە 37

سومويونو آسارميشلار. بونا دا «مالتراق» دئيرميشلر. توركمن لىر كنجىن بونوزونو مقدس سايرميشلار. بئله ميثاللارن ساينى آرتيرماق اولار. داغ كنجىسى، كنجى ايله باغلى يادا سالديغىمىز ايناملار آپ آيدىن گۇستىر كى يا داغ كنجىسى و يا اهلى لىشدىرلمىش كنجى اونقون ايمىش. كنجى ايله علاقه دار اينامدا بو و يا باشقا تورك دىللى خالقلاردا باشقا - باشقا شكىلده اوزونو گۇسترمىشدير. آراشدىرچىلار قنىد ائدىرلىكى ، باغ كنجى سىنه ايناما قىرغىزلاردا، توركمن لىرده، اوزىك لىرده و ب . تورك دىللى خالقلاردا راست گلمىشلىر. كنجى باشلى جا اونقونلاردان اولدوغوندان همىن خالقلار يازى تمىل ائدن كنجىن شرفىنه بۇوكلو - كىچىك لى گنىش ، دار دايره ده مراسىملر كنجىرمىشلىر . بئله مراسىملر و اخىندا موعىن ده بىشىك لىكلرله، بعض ، نام ، بعض قالىق شكىلده ياد ائدىگىمىز خالقلاردا وارايمىش. ميثال اوچون تووينلر ، سارى كنجىن شرفىنه مراسىم كنجىرمىشلىر. آراشدىرمالار گۇستىر كى ، آذربايجانلى لاردا دا وختىله كنجى اونقونو ايله باغلى مراسىم وارىمىش. بو مراسىم سون زامانلار كىمى ياشايرمىش. ايرلى ده دئىلدىگى كىمى بو مراسىم - تاماشا «كوسا - كوسا» آدلانىر. يازىن گلىشى ايله كنجىرلىن بو مراسىم - تاماشادا قىشى تمىل ائدن كوسا ايكى جانلى ، حامىله كىمى گۇستىرلىر:

«كوسا ما ال وورماين كوسام ايكى جانلىدير»

قىشى تمىل ائدن كوسا نه اوچون ايكى جانلىدير ؟ چونكى قىش گندىرسه ، اولورسه ، حىآت صحنه سىندن چىخىرسا ، اوزونون بئرىن يازا وئىر . قىش يازا حامىله دىر. اىستر - اىستمز او بو «اوشاغى»- يازى دوغمالىدير . مراسىم - تاماشان سونونا ياخىن كوسا ايكى لىشىر. بىر آدام يانيندا كنجى كوسالار ياخىن لاشىر. كوسالار همىن آدامدان كنجىن آلىرلار و اساس وارىاتلاردا گۇره كنجى كوسانى اولدورور. توپلاشانلار شادلىق ائدىرلر . بو مراسىم- تاماشادا كنجى آچىقدان - آچىغا يازى تمىل ائدىر . كنجى مقدس ، اساس اونقون سايلدىغىندان تارانچىلار بعض خسته نى ده كنجى اونقونونا تاپىنما ايله «موعالىجه» ائدىرمىشلىر. ايرمىنچى عصرىن اول لىرىنده تارانچى باقىشلىرى باسقىلار خسته نى توغون اوستونده اوتوردامىش ، خىالى گۇيه قالدىرارمىش و اوندان تئز - تئز سوروشارمىش : گۇي كنجى گۇزويون قاباغىندا جانلارنىرمى ؟ خسته موثىت جاوآت وئىركن گوبا ساغالىرمىش. كنجىن گۇي رنگ ده اولماسى اونون مقدس لىگىنه ايشاره دىر. گۇي رنگ گۇي تانرى سىنا عايىد دىر . اسكى ده، ميفولوژىسىنده حىوانلارن مقدس لىگىنى بىلدىرمك اوچون اونو گۇي رنگلى تصور ائدىرمىشلىر . مقدس لىك علامتى اولاراق اوزانلار ، باشقى لار كنجى درىسى گنىرمىشلىر . كنجى اونقونون اىزلىرىنه ده ده قورقود بوي لارىندان «باي بورانىن اوغلو بامسى بئىرك» ده راست

گلىرىك. بو مساله ايندىيە كىمى نە دە دە قورقود چولارىن ، نە دە ميفولوگىيا
 اراشدىرىجىلارنىن دىقتى جلب **ائتمە مىشىدىر**. بئىرك گۆزل - گۇچك بانى چىچە گى
 آماق ايستە بىر. بو ايستە كە چاتماق چتىن ايدي . چونكى قىزىن دلى - دولو
 قارداشى باجىسىنى ايستە يە نى اۆلدوروموش. جاماعاتىن مصلحتى ايله بو اۆلوم
 دىرىم ائلچى ليگىنە هامىنىن حۇرمت ، سۇزونه عمل ائتىدىگى قورقود گئدىر. قورقود
 بو ائلچى ليك دە ، قاچما - قومادا قىزىن قارداشى دلى قارجارىن ايندىن قورتارماق
 اوچون ايكي آت - بىر «... كئچى باشلى كئچر آيغىرى ، بىر توغلو باشلى دورو
 آيغىرى» ايستە بىر. مگر بو مشهور آيغىرلارنى بئله آدلانمالارى تصادوفى دىرمى ؟
 البته يوخ ! بىزجە هر ايكي آيغىر واختيله دوغرودان دوغرويا كئچى باشلى ، توغلو
 باشلى تصو اولونورموش . چونكى آتلارنى دورلو- دورلو زومورفيك باشلى اولمالارى
 قبيله بىرلشمە سىندە ايكي اونقون اساس اولدوغونو گۇستىر. قورقود بئله آنا اونا
 گۇرە مېنىركى ، اونو قبيله بىرلشمە سىنىن اونقونو كئچى و توغلو (قوبون)
 مودافىعە ائتسىن. آخى ايرلى دە قئىد ائتىد كى ، تورك دىللى خالقلاردا داغ
 كئچىسى اينسانلارى پىس دن ، ياماندىن قورويور. دئمە لى ، قورقودون بئله آتلارا
 مېنمە سى ميفولوژى باخىمدان اساسالاندىرىلمىشىدىر. بىز ايرلى دە گۇردوك كى ،
 آلتايلاردا («ماداي- قارا» داستانىندا) اينسان طالعى حاققىندا خبر وئرن قوقو
 قوشلارى آت باشلىدىلار. دە دە قورقود دا آت كئچى باشلىدىر. «قىزىل دۇيوشچو»
 دە ايسە آت كئچى بوينوزلو و قوش آت باشلى ، آت كئچى بوينوزلو ، قوش قانادلىدىر
 . دئمە لى ، زومورفيك توتتملىرى بئله بىر- بىرىنە ياخين شكلىدە تصو ائتمك دە بىر
 معنا اولمامىش دگىلدىر. «قىزىل دۇيوشچو» نون قبيله سى آئىنى داغ كئچىسى
 بوينوزلو و قانادلى تصو ائدركن او اينانيرمىش كى اوچ زومورفيك اونقون خصوصى
 ايله قوشلا ، كئچى اونو قورويور. آلتايلى قوشو آت باشلى وئركن بئله ليكلە ايكي
 زومورفيك اونقونون گوجونو بىرلشىدىر . بونولا همده اؤيره نىرىك كى ، همىن قبيله
 بىرلشمە سىندە اساسن ايكي زومورفيك اونقون گوجلودور . اوغوزلو (دە دە قورقود
 داستانىنا گۇرە) آتى كئچى باشلى ائتمكلە اۇزونو پىس دن قوروماغا چالشمىش و
 گۇرونور كى لاپ قاباقلار اونلاردا دا كئچى اساس اونقون اولموشدور.
 بئله چىخىركى ، آلتايلارنى «قىزىل دۇيوشچو» نون قبيله بىرلشمە سىنىن ،
 اوغوزلارنى ايناملارنىدا موشتىك ليك ، عىنى ليك (آت ، كئچى ، قوش) واردىر .
 خصوصى ايله كئچى اوغوزلاردا «قىزىل دۇيوشچو» قبيله بىرلشمە سىندە عىنى
 مقصد داشىمىش اونقوندىر. كئچى اونقونو دئمك اولاركى ، آذربايجانلى لاردا ،
 توركمەن لردە و ب. خالقلاردا يازى تمثىل ائتمىش ، پىسلە ، يامانلا موبارىزە
 آپارمىشىدىر . بو بىر داها اىثبات ائدىركى «قىزىل دۇيوشچو» نون قبيله بىرلشمە سى
 ايله باشقا تورك دىللى خالقلارنى ميفولوژى تفكورو عىنى قايناقدان قىدالانمىشىدىر.
 كئچى اونقونو ائله گئنىش يايلىمىش كى ، بعضى تورك دىللى سوي بىرلشمە لرى

، قىبىلە بىرلىشمە لىرى سىلسىلە لىرى ، اۆزلىرىنى ھىمىن اونقونلارنى ادى ايلە اۆلارنىدىرمىشلار . مىثال اوچون توركىمىن قىبىلە بىرلىشمە لىرىدىن بىرى تىكە (اىركىك كىچى) اۆلانير . توركىلردە سارى كىچىلى اۆلى قىبىلە وارمىش⁵¹. دىمە لى «قىزىل دۇبوشچو» نون قىبىلە بىرلىشمە سى سىلسىلە سىندە ، خالىقىندا يازىن بىلىرتىسى كىچى باشلىجا زومورفىك اونقون اولدوغوندىن اونون پاپاغىندا دا فىقوورو اۆز يىرىنى توتوموشدور . گۇروندويو كىمى «قىزىل دۇبوشچو» نون پاپاغىندا باشلىجا زومورفىك اونقونلار ، آرو توسلار بو و يا باشقا شىكىلدە عىكس اولونموشلار . «قىزىل دۇبوشچو» نون پاپاغىنداكى اۆتىن نە اوچون كىچى بوينوزلو، قوش قانادى اولماسىنىن سىببى دىيە سىن اۆدىنلاشدى . شوبهە سىزكى «قىزىل دۇبوشچو» نون منسوب اولدوغو سوي بىرلىشمە سى سىلسىلە سىنىن، اۆرى - اۆرى قىبىلە لىرى قوشا، كىچى يە تاپىنمىش و محض بونا گۇرە دە اونلار اۆا باشقا اونقونلارنى (قوش، كىچى) علامت لىرىنى بىلىرتىلىرىنى قانادى، بوينوزو علاوہ اۆتمىشلر. بىزجە اۆرى- اۆرى خىوانلارنى بىرگە اونقون كىمى تىصۆر اۆدىلمە سى ھىم او قىبىلە نىن اۆزوندە اۆكى اوچ اونقونا تاپىنمادان، ھىمدە سوي لارىن، قىبىلە لىرىن بىرلىشمە سىندىن سونرا يارانمىشىدىر. سوي لار ، قىبىلە لىرى بىرلىشىدىكچە اونقونلار، سونرالار تانرى لار بىرلىشمىش، بىلە لىكلە، بىچىملىنىمىش، بعض ايسە زامان كىچىدىكچە اونلارنى بىرى غالىب گلىمىشىدىر. مىفولوژى عالمىدە ، بىلە موبارىزە دە غالىب گلمە گىن اۆكى سىببى اولور . بىرى ، بلكە دە باشلىجاسى ، بو و يا باشقا اونقونا تاپىنان سويون، قىبىلە نىن بىرلىشمە دە توندوغو موفىدىر، دىگرى ايسە اونقونون ھىمىن قىبىلە لىرىن مەشىتىندە كى رولودور . اكر اونقون مەشىتلە سىخ باغلى اۆدىسە، اكر اونا تاپىنان قىبىلە لىرى بىرلىشمە سىندە قوتولدى، گوللو اۆدىسە اونون اونقونو، تانرىسى دا باشقالارىنى يىنىر. «قىزىل دۇبوشچو» نون پاپاغىندا اۆرد اوخ واردىر، اونلارنى «قىزىل دۇبوشچو» نون پاپاغىندا اولماسى جىدى مىفولوژى ، مىفولوژى دۆلت قانولارى ايلە سىخ باغلىدىر. اوخ- اوخ تورك دىللىرىندە چوخ مەنالى سۆز دور. مىثال اوچون ، معلوم ، مشهور مەناسىدىن باشقا اونون قىبىلە داخلىندە كى بىرلىك (اىنسان قورويو) ، عابىلە ، چاغىرماق اىرسىن قالان

***** ص 66 و 67 دوشوبدور *****

سونرا اوغوز قاغانىن سۆىنمە سى تصادوفى دگىلدىر . چونكى ياي - اوخ اوغوزلاردا مقدس سايليرمىش و ائله بونا گۇرە دە اوغوز قاغان اونلارى مقدس بىر شئى كىمى اوغلانلارى آراسىندا پايلايير. ياي - اوخا تاپىنمىنىن، اۆتىرامىن ايزلرىنە بىر چوخ تورك دىللى خالىقلاردا، او سىرادان اۆزبايجان افسانە لىرىندە، داستانلارىندا، ناغىللارىندا، حۆتا تارىخى اۆرلىرىندە راست گلمك اولور.

⁵¹- عالى رضا يالمان (يامسىن) جنوبدا توركىمىن اويماقلارى ، اۆكى كىتاب اۆقارا ، 1977 ، صفحە 128

علمه اوغوزلا باغلي موسلمانلىق دان قاباق و موسلمان وئرسىيالى داستان، دئيم بللدير. اوغوزنامه نين اويغور وئرسىياسى موسلمانلىق دان قاباق اولاندير. رشيدالدين نين و خيوه خانى ابوالغازى نين وئرسىياسىندا دا ياي- اوخا تاپنمانين ايزلري آچىقجا اؤزونو گؤستير : اوغوز اوغلانلارينا دئدي: «قىزىل ياي تاپىپ گتىرن اوچ بۇيوك (قارداشلار) اونو بۇلوب اوز آرانيزدا پايلاشديرينيز. سيز بوزوق آدلاناچاقسينيز. سيزين يارانچاق نسلينيز لان دونيانين آخيرينا كيمي بوزوق آدلانسين. اوچ اوخ گتىرن اوچ كىچىك قارداش و اونلاردان تۇره ينلر دونيانين آخيرينا قدر اوچوق آدلانسينلار. سيزين تاپديغينيز ياي و اوخلار آداملار طرفيندن دوزه لديلمه ميشدير. تانري طرفيندن گؤندريليدير. بيزدن قاباق ياشايانلار يايي شاه ، حاكيم، اوخو ايسه ائلچي سايرديلار، چونكي ياي، اوخو مانسى ايستىقامته يۇنلديلسه اوخدا او طرفه اوچور⁵². ابوالغازى دن گتىريلن پارچادان آيدىن گؤرونور كي ، موليفين ياشادىغي دۇرده بئله (اون يئددىنچي يوز ايل ليك) ياي - اوخا ائحتيرام ، تاپنما اؤزونو قورويوب ساخلايا بيلميشدير . بوردادا دا اوغوز قاغانين اوغلانلاري ياي - اوخو تاپىقدان سونرا حاكيمته بيه لنىرلر، اوغوز قاغاندان قاباق، اوغوز اؤزو و نسلي ياي - اوخو گؤي دن گلمه ، تانري طرفيندن گلمه سايميشلار. ائله بونا گۆره ده بئله ياي - اوخا بيه لنن لر گون دوغاندان - گون باتانا قدر حاكيم اولورموشلار، ايسترسه ابوالغازينين وئرسىياسىندان آيدىن اولوركي ، اوخ ياي تابدير ، ياي حاكيمت، اوخ ايسه اونا تابع اولاندير. ائله گؤرونور بو و بو كيمي دليل لره ايستىناد ائده رك آراشديرىچىلار چوخ دوغرو اولاراق، بئله قناعته گليرميشلر كي ، ياي حاكيمت، اوخ ايسه واسسالليغين، تابع ليگين علامتي ايميش⁵³. اوخ گوندرن و يا اوخ داشيان حاكيم واسسالي اولان حاكيم ايميش. يئري گلмыш كن قئيدائده ك كي، بيرقبيله يه، قبيله بير لشمه سينه اوخ يوللاماقلا سوي بيرلشمه سيني ، قبيله ني همده يوروشه ، بۇيوك دويونه ، شوله نه چاغيرارميشلار. دئمه لي ، ياي - اوخ تورك ديلى قبيله بيرلشمه لرينده ، خالقلاردا ايجتيماعي - سياسى معنا داشييرميش . ائله محض بونا گۆره ده هر بير سوي بير لشمه سينين ، قبيله نين اؤزونه مخصوص اوخو اولموشدور.

«قىزىل دۇيوشچو» مدنيتينده كي اوخلارين ميفولوژي و حاكيمتله علاقه سيني آيدىنلاشديرماق اوچون بير مساله ني ده بوردا اؤتري ده اولسا ياد ائتمه گي گرك لي سايرىق: ياي- اوخ تورك ديلى خالقلارين دؤلت لرينده باشليجا ميفولوژي ايناملاردان اولدوغوندان اونو قبيله بيرلشمه سينين ، خالقين، نهايت، دؤلتين علامتي اولاراق ، موعاصر ترمينله دئلسه، **گنرب** كيمي پوللارينا حك ائديرميشلر.

⁵²- خيوه خانى ابوالغازى ، شجره يي تركمه (توركمن جه) م- ل، 1957، صفحه 27
⁵³- عوئمان توران ، اسكي تورك لرده اوخون حوقوقى بير سيموول اولاراق ايشله نمه سي، بوللنتن (توركجه) جيلد دوققوز ، صفحه 35.

مىثال اوچون ، سلجوق خاقانلاري ، او سىرادان توغرىل به ي پولوندا ياي و اوخ شىكلىنى حك ائتدېرمىشلر، توغرىل به يىن هيجرى 444-ايلده كسىدىرىدىكى قىزىل پولون هر ايكي طرفىنده ياي- اوخ حك اولونموشدور. پولون آرخا طرفىنده كي يايىن ايچىنده عربجه «لىللاه» يازىلمىشىدىر. مليك شاه ، بۇركوياروق و ب. سلجوق خاقانلارنىن پوللارىندا بئله يازى واردير . يايىن ايچىنده «لىللاه» سۇزونون يازىلماسى پولو كسىدىرمىش خاقانىن و اونون منصوب اولدوغو خالقىن دونيا گۇروشو، دونيانى درك ائتمه سى ايله سىخ باغلىدىر. عرب سۇزو «لىللاه» چوخ معناليدىر. اونون «آلاها مخصوص» ، «آلاهىن كي» ، «آلاها» معنالارىدا واردير. اونها بئله چىخىركى ، ياي - اوخ آلاها مخصوص دور. خاقانلار يايىن ايچىنده لىللاه سۇزونو يازدىرماقلا يايىن - اوخون مقدس ليگىنى بىلدىرمك اىسته مىشلر . بو همده باشقا بىر مقصدى ده گودموشدور، اونلار بونولا حاكىمىت لرىنى «ياي - اوخو» اىلاهى تانرى ، گۇي طرفىندن قوروندوغونودا گۇزه چارىدىرىمىشلار. خاقانلار يالنىز پوللارىندا دگىل، دامغالارىندا، توغرىلارىندا ياي و اوخ شىكلى چكىدىرمىشلر، سوربه موليفى يازىركى ، توغرىل به يىن خليفه ال قايمه يازدىغى مکتوبون باشىندا ياي - اوخ شىكلى وارمىش . دامغادا ياي- يايىن تصويرىن حك اولونماسى كئچن عصرىن سونونا قدر آلتايلاردا وارمىش. خاقانلار پوللارىندا كي ، توغرىلارىندا كي ، دامغالارىندا كي ، مکتوبلارىندا كي ياي - اوخ بىلدىرىركى ، همىن خاقان واسسالى (اوخ) اولان حاكىمدىر. (ياي) اونها «قىزىل دۇيوشچو» نون بۇركونده كي دۇرد اوخون معناسى آيدىن لاشىر . بو اوخلار بىلدىرمىشلر كي ، «قىزىل دۇيوشچو» نون خاقان و يا تكىن اولدوغو دۇلت واسسالى دۇلت ايمىش . بىزجه بورادا اوخون دۇرد دنه اولماسى دا تصادوفى دئىلدىر ، دۇرد اوخلا همىن دۇلت بىلدىرمك اىسته مىش كي ، اونون دونيانىن دۇرد جهتىنده، دۇرد طرفىنده واسساللارى وارمىش . اوغلونون گله جكده دونيانىن دۇرد طرفىنده حاكىم اولماق آرزوسوندا اولان ماداي - قارا اونون بئشىگىنى دۇرد آغاجدان - دونيا آغاجىندان آسىر و گوبه گىنده كي باغىرساغىدا آغاجلارا باغلاير.

اوخ يالنىز «قىزىل دۇيوشچو» نون پااغىندا دگىل ، قىزىل كۇينه گىنده ، اوزون بوغاز قىزىل آياق قابىسىندا واردير ، دىقت ائدىن ، كۇنىك و آياق قابىدا كي هر بىر دئتال ، پارچا آيرىلىقدا اوخ اوجودور. هر اوخ اوجونون ايچىنده ده يئنه اوخ اوجو واردير. بو اوخ اوجلارى بىر داها تصدىق ائدىر كي «قىزىل دۇيوشچو» نون دۇلتىنده اوخ مقدس سايبلىرىمىش . اوخ اوجلارنىن كۇنىك ده اولماسى بىر اىناملادا باغلىدىر. بعضى ترورك دىللى خالقلار اىنانىردىلار كي ، اوخ اىنسانى پىس حاللاردان قورويور. شورلار سون و اختلار كىمى اوشاغى پىس روحدان قورماق اوچون اونون بئشىگىنه ياي - اوخ قويمىشلار . ياقوتلاردا يئنى دوغولموش اوشاغى پىس روحدان قورماق اوچون اونون بئشىگىنىن اوستوندىن كىچىك ياي - اوخ آسارمىشلار. قىزىللار اوشاغى

قوروماق اوچون ئۇدون و يا بئشيك دن ياي- اوخ آسارميشلار. تئلتوتلار و قوماندینلر اینانیردیلاركی ، اوشاقلاری حیمايه ائدن ایلاھه - ماي - ene ماي آنا و یا اوماي - ene اوماي آنا الینده ياي و اوخ یئنی دوغولموش پیس روخلاردان قورویور. تئلتوتلار اوشاغي بئشیکه ایلکین قویارکن آلقیش سۇز دئییرلر. همین آلقیش سۇزده دئییلیر کی ، اوشاق هامیسی ماي - eNe-NiN ماي آنانین قیزیل یایی وار. خاکاسالار، قاچینلار اوماي - ائئنین (اوماي آنا) پارچادان فیقورلارینی تیکردیلر و یانینادا کیچیک یاي - اوخ قویاردیلار. تورک دیللی خالقلارین چوخو تزه دوغولموش اوشاغین بئشیگینین اوستوندن ياي - اوخ آسارميشلار.

یاي - اوخ حاقیندا دئییلن لردن بئله آیدینلاشیرکی ، ياي - اوخ تورک دیللی خالقلاردا مقدسدير ، ياي مستقیل دۇلتین ، اوخ واسسالیغین بلیرتیسى دیر. ياي - اوخو یا بیرلیک ده یادا آیری - آیرلیقدا گنیم لرینده داشییانلار دۇلتین بۇیوک نوماینده لری، خاقلار، تکین لر ایمیش لر، سونرا گۇره جگیمیز کیمی دئییه سن بۇیوک قاملار - شامانلاردا پالتارلارینا ياي - اوخ شکلی چکدیرمیشلر، ف . ائنگئلس ياي - اوخون اینسان جمعیتینده اوینادیغي رولا بۇیوک اهمیت وئیرک یازمیشدیر کی ، ياي و اوخون ایختیراسیندان سونرا اوو حیوانی اینسانین دایمی یئمه گی اولور. «... اوچولوق ایسه نورمال امک ساحه لریندن بیرى اولور.» ياي - اوخون بۇیوک تصروفات و اۇزونو، قبيله نی مودافیعه اهمیتی شوپهه سیز اسکی اینسانین تفکورونه تدریج تائیر ائدیردی . ائله بونا گۇره ده ل . پ. پوتاپوو یازیرکی ، ياي - اوخ «قبيله قورولوشونون ایدئولوگیاسینا تائیر ائتمه گه بیلمزدی» یای- اوخ اسکی اینسانین، طبیعت دن آسیلی وضعیتنی خئیلی یونگول لشدیریردی. اینسان بو سیلاحین رولونو داها چوخ حیس ائدیگجه اونو میفیک لشدیریردی ، اونا یئنی- یئنی میفیک صیفت لر وئیریدی . ياي - اوخون تورک دیللی خالقلارین دۇلت دوزومونده ، میفولوژی تفکورونده ، اسکی دۇرون دونیا گۇروشونده توتدوغو موقعی داها یاخشی تصور ائتمک اوچون بعضی مساله لری ده آیدینلاشیرماغي گرك لی بیلیریک.

تورک دیللی خالقلاردا اوخ همده عایيله ، سوي ، بوي بیرلشمه سی ، قبيله دئمک ایمیش . بیزجه اوخ بو معنا و معنا چالارلارینی سونرادان قازانمیشدیر . یوخاریدا اوغوز نامه لردن گۇردوک کی ، اوغوزلار ياي - اوخا بییه لنن دن سونرا مستقیل لشیر لر. حاکیمیت ، اونقون ، تورپاق الدهه ائدییرلر. اوخون بئله بیر میفولوژی ، دۇلت سجه سی اونو عایيله ایله، سوي لا باغلامیش و بو آنلایشلاری دا ایفاده ائتمیشدیر . بلیدیرکی ، ياي - اوخا اینام، ائحتیرام تورک دیللی خالقلارین معیشتی ایله باغلیدیر. یا - ياي- اوخ کولتو اوچولوقلا علاقه داردیر. ياي - اوخا اینام همین خالقلاردا او قدر گوجلو ایمیش کی ، او یئنی یئتمه لرین حایات قورمالاریندا بۇیوک رول اویناییرمیش . میفولوژی ، ائنتوقیرافیک افسانه وی - تاریخی ، تاریخی بدیعی ماتریاللاردان آیدین اولورکی ، اوچولوقلا مشغول اولان هر بیر عایيله ده ،

قىبىلە دە يىننى يىتمە ياي چكىب، اوخ آتیب اوو اوولامادان عايىلە قورا بىلمزمىش ، او ،
 موستقىل عايىلە باشچىسى حوقوقونو قازانا بىلمزمىش. ائلە بلکہ دە بونا گۇرە ، اوخ
 عايىلە نىن، سوپون بليرتسىنە - علامتىنە چئورلىمىش و سونرالار ھمىن
 آنلايشلاردا ايفادە ائتمىشىدیر. اوخ(ياي)ا تاپىنان سوي ، قىبىلە بعضى و يا باشقا
 زومورفيك اونقولار آنتروپومورفيك ايناملار كىمى اوخو اۇز سوپونون، قىبىلە سىنن
 آدى كىمى قبول ائتمىشىدیر. سونرا گۇرە جە بىك كى ، بعضى قىبىلە لر اوخو، بعضى
 لرى ايسە يايى اۇزلىنە آد گۇتورموشلر. «اوغوز نامە» دن آيدىن گۇرونوركى اوغوز
 قاغان ياي و اوخو تاپانلار بوزوق و اوچوق آدلانىدیردى. قىبىلە بىرلىشمە لرىنن بوزاق
 اوچاق آدلانمالار يالنىز اوغوزلارن دگىل ، بىر چوخ تورك دىللى خالقلارن اولو
 بابالارىنن دونيانى درك ائتمە لرى، ايدىنا لارى، ميفولوژى گۇروشلىرى ايلە سس
 لشىر. بئرى گلەمىش كىن يادا سالاق كى ، «بوزوق» آيدىناكى «بوز» سۇزو اسكى
 ايناملارلا باغلىدیر. «آغ» و ائلە جە دە «بوز» رنگى اولگىن تانرىنن رنگىدیر، ياخشى
 ليغىن علامتىدیر. بوزوقلار اوغوزون گونشىن بليرتسى ، اونون اينسان صىفت لى
 تجسومو اولان ، گۇيدىن شوا ايچىندە ائىن قىزدان دوغولموش اوغلانلاريدىر (گون خان،
 آي خان، اولدوز خان) . اونلار گونشە ، گون چىخانلا باغلى اولدوقلارىندان كىچىك
 قارداشلىرىندان اوستوندورلر. محض بونا گۇرە دە اونلار بوزاق ، يعنى اولگىن لە -
 بوش تانرى ايلە ، گونشە ، باغلى عايىلە، سوي آدلانىدیرمىشىدیر . كىچىك
 قارداشلىرى (داغ خان، تئىز خان، گۇي خان) ايسە دونيا آغاجى ، آغاج
 باشلانغىچىنى ، سو باشلانغىچىنى تجسوم ائتىدىن ، سوپون اورتاسىنداكى آغاجىن
 ايچىندن چىخان قىز دوغدوغوندىن، بىرىنچى لره نىسبتن ايكىنچى درجە لى اولموش
 و اونلاردا اوچوق آدلانىشىدیر . بللىدىركى ، تورك دىللىرىندە «اوچ» لو باشلانغىچ
 اساس ايمىش. بونا گۇرە دە ھمىن اوغلانلار اوچوق آدلانىشىلار. سوي، قىبىلە، قىبىلە
 بىرلىشمە سى آدلارىندا اوخ (اوق) كومپوننتىنە راست گلەمك اولور. مىثال اوچون
 تونوقوق آبيدە سىندە اونوق آدى قىبىلە بىرلىشمە سىنن آدىنا سىخ- سىخ راست
 گلەرىك : «اونوق قاغانى بىزىم ياغىمىز اولدو.» يئنە بىر مىثال : «اونوق خاقانى
 ھامىسى (خالقسىز) يوروشە گئىدى.»

اونوقلار تورك دىللى خالقلارن تارىخىندە بۇيوك رول اوينايمىشلار. و.و. بارتولد دفعە
 لرلە بو بارە دە بحث ائتمىشىدیر. اوق (اوخ) كومپوننتىنن اىشتىراك ائتىدىگى سوي ،
 قىبىلە، قىبىلە بىرلىشمە سى سىلسىلە لرىنن آدلارى اون دوققوزنجو يوز ايل ليگىن
 سونونا قدر موجود ايمىش . بىزجە قازاق خالقىنن سوي كۇكونە داخىل اولموش
 كاسوق/كازوق - لار بئلە قىبىلە بىرلىشمە لرىندىر. قوباندا آلتى قىبىلە بىرلىشمە سى
 آلتى قازوق «آلتى قاسوق» آدلانىشىدیر. بىزجە «قىزىل دۇيوشچو» ايلە قازوق
 (قاسوق) قىبىلە بىرلىشمە سىنن سوي و آد باغلىلىغى اولدوغوندىن سۇزون
 ائتمولوژى سىنى قىسادا اولسا آچماق ايسنە بىرىك . قاس «قاز»- ين تورك

دىللىرىندە، او سىرادان قىرغىز، ساقاي ، قوي بال دىللىرىندە «يوكسك ليك» ، «تپە»، «اوجاليق» معناسى واردىر. اوندا قازوق «قاز + اوق - قاس + اوق» يوكسك ، اوجا اوخ دىمكىدەر. گۇرونوركي ، قازوق «قاسوق»لار «قىزىل دۇيوشچو» و اونون منصوب اولدوغو قبىلە بىرلشمە سىي كىمىي پاپاقلارىندا اوجا اوخلار اولارمىش . سونرا گۇرە جگىمىز كىمىي قازوق (قاسوق) قبىلە نىن آدى «قىزىل دۇيوشچو»نون سوي كىملىگىنىي آيدىنلاشدىرماغا كۇمك ائدە جكدىر. يئرى گلەمشكن قئىد ائدك كى ، پاپاقدا و يا گنىمىن باشقا نوع لرىندە اوخ شكلىي چكدىرمك ھمدە اوخون آيىن (رىتوال) مراسىم لرى ايلە دە باغلىي اولدوغونو گۇستىرىر (بو بارە دە سونرا بحث ائدە جە يىك) . اوندا بئلە چىخىركىي ، قازاق (قاسوق)لار و «قىزىل دۇيوشچو» نون منصوب اولدوغو قبىلە بىرلشمە لرىندە عىنىي ميفولوژىي اينام ، عىنىي آيىن مراسىمىي وار ايمىش . بلكە دە بو قبىلە لىر واختىلە و يا سونرالار بىر قبىلە بىرلشمە سىنىن تركىبىندە اولموشلار. سونرا گۇرە جگىمىز كىمىي «قىزىل دۇيوشچو» نون منصوب اولدوغو ساقلارلا قازوق (قاسوق)لارىن ياخىنلىغىي ائحتىمالىي چوخ آغىلا باتاندىر. ايسسىك كورفاندىن تاپىلمىش «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىنىي بعضىي عاليم لىر ساق (SAK) مدنىتىي سايىرلار. لاكىن آراشدىرىجىلار ساقلارلىن اۇزونو تورك دىللىي سايىمىرلار. «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىنىي آراشدىرىجىسىي ك.آ. آكىشىئو دە ھمىن مدنىتىي ساقلارلا مخصوص ائدىر . لاكىن آراشدىرىجىي ساقلارلىن تورك دىللىي اولماسىي حاققىندا بىر كلمە دە اولسون قئىد ائتمىر. او اۇزوندن قاباق كىي عنعنە نىي اىزلە يىر. «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىنىي سويي طالعىنىي آيدىنلاشدىرىلماسىي اوچون بىز ساقلار حاققىندا بعضىي مولاھىظە لرىمىزىي قئىد ائتمك اىستە يىرىك. بلىدىركىي ، ساق (ساك)لار اساسن موختلىف تركىب لىي قىبىل بىرلشمە سىي اولموشلار. آنجاق گۇرە جگىمىز كىمىي ھمىن موختلىف تركىب لىي قبىلە بىرلشمە سىي سىلسىلە سىنىن اساسىندا تورك دىللىي قبىلە لىر دورموشلار. ھئىرودوت (ائرادان بئش يوز ايل اول) و ب. موئىف لىرىن شىرقىي سكىف آدلاندىرىدىقلارىي ساقلار، آلتاي، اورتا آسىيا، قازاخىستان و سونرالار قافقازىن موغىن يئرلىرىندە، او سىرادان آذربايجاندا ياشامىشلار. ك.آ. آكىشىئو سىي اسكىي موئىف لىرە دايناراق قئىد ائتىدىگىي كىمىي ساقلار اوچ بۇيوك سويي آددا مشهور اولموشلار. دئىيلە نە گۇرە ساقلار ائرادان قاباق دۇرد - بئش اىنجىي عصر لىردە احامنىي حاكىمىتىنە موقتىي تابع ايمىشلىر. احامنىي آيىدە لىرىندە ساقلار بئلە tiqrahavd ساقلارىي (بىز اوچلو پاپاقلىي ساقلار)، xaomauarqa ساقلارىي (xaom اىچكىسىي حاضىرلايان ساقلار)، نھاىت ، تىاي - پارا داراي (دنىز آرخاسىنداكىي ساقلار) آدلانمىشلىر و آراشدىرىجىلار تىقرا - paud ساقلارىنىي ortokaribant ساقلارىي، xaomauarqa ساقلارىنىي ايسە آمىورقىي

ساقلارى آدلاندىرىلار⁵⁴. ھىرودوت تىقراھاود ساقلارىنى "ortokaribant" آدلاندىرىر. ك.آ. آكىشئوئىن قئىد ائىدىگى كىمى ھەر ايكى سۇزون معناسى بىزە شىش پاپاقلى لار دئىمكىدەر. آراشدىرىجى ك.آ. آكىشئو ايناندىرماغا چاليشىركى ، يونان موليفينىن تصوير ائىدىگى ساقلارا تختى جمىشده شىكلى حك اولونموش ساقلارىن گئىمى عىنىدەر⁵⁵ و موليف بئله قناعته گليركى ، شىش ، بىز پاپاق داھا چوخ ساقلارا عابيد اولدوغوندىن اونلار تىقراھاود - شىش پاپاقلى آدلانىمىشلار⁵⁶ . گۇرونديوو كىمى ساقلارىن ھەر اوچ سوي بىرلشمە سىنە ، قىبلە بىرلشمە سىنە اونلارىن مشعل لرىنە ، گئىم لرىنە (پاپاق) و ياشادىقلارى يئره گۇرە دە وئرمىشلر. بىزچە بو آدلارىن ھىچ بىرى اونلارىن اۇزلىرىن اۇزلىرىنە وئردىكلرىدە دگىلدىر. بوآدلار قونشولارىن، ساقلارا بو و يا باشقا شىكىلدە باغلى اولانلارىن وئردىك لرى آدلاردىر. ك.آ. آكىشئو ساقلارىن آدلارىن معناسىنى بئله دقىق لىشدىرماگە چاليشىر: «اولا بىلسىن كى ميدىياجا tigr (اوخ) سۇزوندىن يارانمىش "tiqrahauda" ائىنوكونو حاققىندا كى ينى اىضاحىم بو مسالە نى داھا دا ايدىنلاشدىراجا قىدەر، يعنى tiqrahaud ساقلارى ، داھا دقىق دئىسك ، شىش پاپاقلى لار دگىل «اوخ شىكىللى پاپاق قوبان ساقلارا» آدلاندىرگىدەر... گومان كى، ساقلارىن و سكىف لرىن ھامىسى شىش پاپاق گئىمىشلر، اوخ شىكىللى پاپاق گئىنلر ايسە يالنىز tiqrahauda ساقلارا اولموشدور . ايرە لى دە يازدىق كى، ساقلارا قوپولان آدلار قونشولارىن، يادلارىن وئردىكلرى آدلاردىر. ساق قىبلە بىرلشمە سىنەن آدىنەن ائىمولوگىيا سىنى- سۇز آچىمىنى آراشدىرانلار، باشلىجا ساق قىبلە بىرلشمە سىنە وئرىلن آدلارا دىقت يئىرمىشلر. بو چوخ گرگ لى و علمى دىبونون آچىلماسى اوچون دوغرو علمى يولدور. آنچاق بو چتىن ، مرگب پروبئمە يالنىز بئله ياناشماقلا اونون تام ، دوغرو حل ائىمك اولماز. پروبئمە بىر طرفلى ياناشىلدىغىنا گۇرە ساقلارىن ، اونون نەمىندە سى «قىزىل دۇيوشچو» نون سوي كىملىگى دقىق ، دوغرو موغىن لشمە مىشدىر. ك.آ. آكىشئو ساقلارىن "tiqrahauda" آدلانماسىنى اوخلا باغلايىر. آخى "tiqrahauda" ساقلارا مىدىيالى لارىن قويدوقلارى آد دىر و معناسى دا او دىلدە دىر. دئىلن لردن بئله چىخىر كى، موليف لىر، آراشدىرىجىلار ساقلارى ھم بىز، شىش ، ھمدە اوخ گۇرونوشلو پاپاقلى دئىە معنالاندىرمىشلار. بىز «قىزىل دۇيوشچو» نون ھانسى سوي منصوب اولماسىن ايدىنلاشدىرماق اوچون «ساق» سۇزونو آراشدىرماغى مقصدە اوغون سايبىرىق . ساقلارىن كىملىگىنى موغىن لىشدىرماق اوچون ان ياخشى «منبع» ائله ساق سۇزونون اۇزودور. «ساق» قىبلە بىرلشمە سىنەن باشقا خالقلاردا كى معنالارى بىرگە ، ياناشى سۇزون اۇزو آراشدىرىلسا، اوندا دوغرو علمى

⁵⁴- باخ: ك. آ. آكىشئو. گۇستىرلن ائرى ، صفحە 5

⁵⁵- يئنه اورادا ، صفحە 62.

⁵⁶- باخ: ك. آ. آكىشئو . گۇستىرلن ائرى، صفحە 63

نتىجە لره گلمك اولار. بىز، بلکہ دورلو قىل لردن عىبارت ساق قىبلە بىر لشمە سى سىلسىلە لرېنېن تىركىبىنى تىشكىل ائدن بوتون قىبلە لرېن سوي كىملىگىنى آيدىنلاشدىرماق نىتىندە دگىلىك . بوردادا يالنىز «ساق» آدىنى داشىيان قىبلە بىرلشمە سى سىلسىلە سېنېن سوي كىملىگى حاققىندا مولاھىظە سۇبلە يە جە بىك. بو پروبلئم چوخداندىر كى، دونيا توركولوقارىنېن ، سكىف شوناسالارىنېن، ايران شوناسالارىنېن دىقت مركزىندە اولموشدور. ساقىن كىملىگى پروبلئمىنېن آدىن آچىلماسى اسكى تارىخە بىر سىرا جىدى پروبلئملرنىن حللىنېن آيدىنلاشماسىنا تكان وئره جكدىر. يوخارىدا گوردوك كى ، بلکہ موعىن موؤت ساقلارى اؤز حاكىمىتى آلتىنا آدىقلارى ايران دىللى خالقلارېن ، يونانلارېن دىلېنە داىنانلار «ساق» لارېن آدى حاققىندا فىكىر سۇبلە مىشلىر. بىزجە ساق (سك) چوخ معنالى تورك دىللى سۇزدور. ساق سۇزو سا//سا و س/ك كومپوننتلرىندىن عىبارتدىر، يادا ائلە ساق شكىلىندە ايشلمنىشىدىر. سا//سا شكىلىندە دىلدە ياشامىش ، يادا «ق» سس آرتىمى حادىئە سى قانونا گۆره ساق شكىلىندە فورمالاشمىشىدىر. ساقداكى «ق» جمع شكىلچىسى دە اول بىر . بئلە دىل حادىئە سىنە تورك دىللىرىندە راست گلمك اولور. مىثال اوچون بعضى دىللىردە ساغ/لام، ساق/ماق فوننتىك سس لنمە سى عوضىنە ، «سا» دىبىلىر⁵⁷. دئمە لى، ساق- ىن ھمدە «سا» وارىانتى اول بىلرمىش.

سۇزو بئلە دە يارانا بىلر: ساقلار سا/ياى/ و اوق// اوخا تاپىنمىش و اونلارېن واسىطە سى اىلە آىن كىچىرىمىشلىر. ساق قىبلە سى اؤزونو تاپىندىغى سا/ياى و اوق//اوق- ون شرفىنە سا + اوق (ياى- اوخ) آدلانىرمىشىدىر . سا/ياى/لا اوق/اوخ/ دان مرگب سۇز ياراناركن «او» سسى وورغوسوز قالدىغىندان دوشموش و «ساق» شكىلىندە بىچىلمنىشىدىر. بىرى گلمىشكن قئىد ائدك كى، اسكى چىن يازارلارى ساق//سا لارا، «سە» دئمىشىدىلر. ساقلارا، سە/سا/ دىبىلمە سى مسالە نىن آيدىنلاشماسىنا كۆمك ائدىر ، چونكى «سە» «سا» نىن فوننتىك وارىانتىدىر. دئمە لى، ساقلارېن ھمدە سا/سە/ وارىانتى اولموشدور و بونلار عىنى معنالى سۇزدورلر. ساق- ىن «سا» «سە» فوننتىك وارىانتى قىبلە بىرلشمە سى ، خالق آدلارېندا اؤزونو گۆسترمە سى بئلە بىر دوغرو تارىخى قناعتە گلە گە اىمكان وئرىر كى ، ھمىن سۇز اسكى دن تورك دىللى خالقلارېن ائتونىمىندە اىشتىراك ائتمىشىدىر . اون دوققوزونجو عصرىن تارىخ چى - ائتنوگرافى ن.آ.آرىستوون بىر موشاھىدە سىنى انماق بىرىنە دوشر. او، ياقوتلاردان بحث ائدركن يازىركى ، ياقوتلار «... اسكى تورك طايفاسىنېن قالىقلارىدىر. ھمىن طايفانېن چوخ حىصە سى «ساقا» و يا «سا» آدلاناراق ھاچانسا غربى تىان- شاندا ياشامىش ، نھاىت ،

⁵⁷- باخ : و.و. رادلوو. گۆستىرلىن اثرى ، دۇرد جىلد دە، بىرىنچى حىصە، صفحە 217

ھىندوستاندا اۋز عۇمرونو باشا وورموشدور، غىرىي تىان- شاندا ساياق⁵⁸ آدلانان قارا قىرغىز نىسلى كىمى ، يىنى سىئىدە ايسە ساقاي قىبلە سى كىمى ايزى قالمىشىدۇر.» بو قىئىد دن آيدىن اورلوركى ، ساك//آ//سا- لارلا ياكوتلار سوي كۆكە گۆرە يا عىندىرلر، يادا لاپ ياخين قوهوم خالقلارديرلار. دوغروندان ياقوتلار كئچمىشده و ايندىدە اۋزلىرىنە ساخ//آ// ساق/سا دئىيرلر. دئمه لى ياكوت خالقينىن ايكي آدى ياكوت و ساق//آ//سا آدى واردىر. آشاغيدا گۆرە جگىمىز كىمى ياقوت و سا//ساقا آدلارنىن ايكيسى دە عىنى معنالىدىر. ياقوت خالقينىن ايكي آدى اولماسى اونون سوي كۆكونو تشكىل ائىدن قىبلە لرىن آدلارى ايله باغلىدىر. بونو آشاغيدا آيدىنلاشدىراجاغىق. بىر چوخ تورك دىللىرىدە سا//ساق-آ همه ياي دئىيرلر. ساقاي ، شىكان، كوماندىن، شورلار، آلتاي، توبا دىللىرىدە ، آباكان لهجه سىندە ياي سا//ساق دئىيرلر. سا و اوخ سۆزونون ايشتىراكى ايله بعضى خالقلار ، او سىرادان شورلار، آلتايلار، توبالار مرگب سۆزلر ياراتمىشلار . بو خالقلار ناتورال دە بىمىشە واحىدى اولاراق اوقسا سۆزونو ايشلە تمىشلر. سونرالار پولادا اوقسا دئمىشلر. ل. پ. پوتاپوون دئىگى كىمى اوقسا اوق//اوخ و سا - ياي سۆزلىرىن بىرلشمە سىندن يارانمىشىدۇر . دئمه لى، ساق//سا- لارىن آدلارنىن معناسى يايدير ، ياي نە اوچون قىبلە بىرلشمە لرى ياي، اوخو اۋزلىرىنە آد قبول ائتمىشلر؟ يوخارىدا يايىن، اوخون تورك دىللى قىبلە بىرلشمە لرى سىلسىلە لرىندە ، خالقلارنىدا مقدس ليگى حاققىندا بحث ائىدىك و بىر سىرا تارىخى - افسانە وي، ائتنوقرافىك، بدىعى - ميفولوژى ماتىريالارا دايناراق گۆستردىك كى، ياي، اوخ حاكىمىت، دۆلت علامتى دىر⁵⁹. سا//ساق - ي - ياي، ياي - اوخو اۋزونه آد قبول ائىدن قىبلە بىرلشمە سى سىلسىلە سى اونون مقدس ليگىنى ، آشاغيدا گۆستره جگىمىز كىمى مراسىملە باغلى ليغىنى گۆز قارشىسىنا كتىرمىشىدۇر. سا//ساق- يىن يايىدان باشقا بعضى تورك دىللىرىدە قووت ، گوج معناسىدا واردىر⁶⁰. دئيه سن «وا» يىن قووت ، گوج معناسى اونون دۆلت ، حاكىمىت معناسى ايله سىخ باغلىدىر. بلكە ائلە اونلار بىر بىرىدىن يارانمىشلار. مراسىملە باغلى ، قووت، گوج ، ياي و اوخ معنالى سا//ساق- ي اۋزونه دە قبول ائىدن گوجلۇ، بۇيوك قووه يە مالىك قىبلە سونرا قىبلە بىرلشمە سى اولموشدور. ائلە بونا گۆرە دە خاقانلارى و يا تكىن لرى، بلكە دە بعضى بۇيوك شىخىت لرى دونيانىن دۇرد بۇنوندە واسساللارى اولدوقلارنى بىلدىرمك اوچون

⁵⁸- بىز ساياق دان بحث ائىدە جگىمىزدن بورادا همىن آدىن سۆز آچىمىنا توخونموروق. ساياق «سا» ياي و «ياق» تركىبىدىن عىبارتدىر. «ياق» بىر چوخ تورك دىللىرىدە هوجوم ائتمك ، دارتماق دئمكىدۇر. اوندا ساياق هوجوم ائىدن ياي ، يايى دارتان دئمكىدۇر. باخ: و.و. رادلوو. گۆستىرلن ائرى ، اوچ جىلد ، صفحە 247.

⁵⁹- بلكە دە يايىن ساق//سا- نىن حاكىمىت بلىرتىسى اولدوغو اوچون «سا» همده وارلى، دۆلت لى (وار- دۆلت) معنالارىدا يىه لنىمىشىدۇر. (باخ: و.و. رادلوو. گۆستىرلن ائرى، دۇرد جىلد، بىرىنچى حىصه، صفحە

218

⁶⁰- باخ : و.و.رادلوو. گۆستىرلن ائرى ، دۇرد جىلد، بىرىنچى حىصه ، صفحە 218

پاپاقلارنىدا دۇردىنە قىزىل اوخ (اوخ ھەمدە واسساللىغىن بلىرتىسىدىر) داشىيرمىشلار. بونا ان ياخشى مېثال «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىنداكى اوخلاردىر. «قىزىل دۇيوشچو» نون قىيلە سىي اۋزونه سا//ساق - يايى - اوخو گۇتورن تورك دىللىدىر. «قىزىل دۇيوشچو» بۇيوك ، گوجلو دونيانىن دۇردىنە واسسالى اولان دۇلتىن يا خاقانى ، يادا تكىنىدىر. يوخارىدا گۇردوك كىي ، قازاق خالقىنىدا سوي كۇكوندە ايشتىراك ائتمىش قازوق//قاسوق- قاز//قاس+اوق//اوخ - لار (اوجا، يوكسىك ، اوزون اوخولوقالار) اۋزلىرىنى اوجا اوخلو آدلاندىرمىشلار. (دئمە لىي ، قىيلە لىر ھەم يايى ، ھەمدە اوخو آد گۇتورموشلار. اونلار يايىن بۇيوكلوگونە ، اوخون اوجالىغىنا، سايىنا دا اھمىت وئرمىشلار، بلكە دە قازوق// قاسوقلار اوجا اوخولار ساقلارىن بىر قولو، بىر سوي بىرلىشمە سىي اولموشدور . اكر بو ائحتىمالىمىز آغىلا باتاندىرسا، تارىخى حقىقتە اويغون گلپرسە ، قازوقلارلا ساقلارىن سوي كۇكوندە عىنى لىك، آزى - آزى قوھوملوق باغلارنى واردىر. يايى-سا//ساق- يى اوخو آد قويمى عادتى تورك دىللى خالقلاردا اوزون عۇمورلو اولموشدور. ساق//سا- لارا قوھوم اولان بىر چوخ خالقلارنى سوي كۇكوندە دوران قىيلە لىر، قىيلە بىرلىشمە لىرى اۋز سويلارنى ياي آدلاندىرمىشلار. مېثال اوچون شورلارنى سوي بىرلىشمە لىرى اۋزلىرىنى ياي آدلاندىرمىشلار. شورلارنى كويى قولو 53 يايىدان - سويدان ، قارقا قولو ايسە 40 يايىدان عىبارت ايمىش . گۇرونوركى ، اونلار واختىلە اۋز اولو بابالارنى ، يايلا علاقە لىندىرمىشلار. محض ائلە بونا گۇرە دە اونلار اون دوققوزونجو عصرە قدر اۋزلىرىن كىملىگىنى بىلدىرمك اوچون قول چكركن يايىن شكىلنى چكرمىشلار ائلە گۇرونوركى ، بونا گۇرە دە ، آلتايدا بعضى تورك دىلى لىر اۋز تامغالارنى//دامغالارنى يايى ، يا - ياي گۇرتورموشلار و بو دامغلاردا يا- ياي دئىيرمىشلار. تامقا شوبهە سىزكى ، ھەمدە سويون، قىيلە نىن كىملىگىنى بىلدىرمك علامتى اولموشدور. اوندا آيدىنلاشىركى ، يا/يايى - سا ھەمىن سوي ائحتىرام اولونورموش . بعضى تورك دىلى خالقلارنى ، او سىرادان ياقوت قىيلە بىرلىشمە لىرىن بايراقلارىندا يايىن شكىلى اولارمىش . يايىن اوخون اسكى مراسىملە علاقە سىنى آراشدىران ل.پ. پوتاپوو قئىد ائدىر كىي ، يا/ياي شامانلىقلا//قاملىقلا سىخ باغلى اولموشدور. آراشدىرىجىيا گۇرە سون واختلاردا قدر داوول عوضىنە يايلا آيىن- اويون **ئويرمىشلار**. قام//شامان آيىنى ايلكىن ياي- اوخلا ايجرا ائدىليرمىش. قام اساسن روحلارنى مقصدىنى بىلمك اوچون اونلارلا «قارشىلاشركن» يايىدان اىستىفادە ائدىرمىش. شامانلار ياي و ائلە جە دە داوولو پىس روحلارلا قارشى يونلدىلمىش و گويى ياي اىنسانىن دوشمىنى پىس روحلارلا اوخو آتىرمىش. ياي- اوخون شامانلىقلا علاقە سىي او قدر سىخ ايمىش كىي، شامان داوولوندا آت توكو و رنگلى ، (ائحتىمال كىي ، آغ ، سارى ، گۇي، قىرمىزى) پارچالارلا بزه دىلمىش ياي - اوخ اولارمىش . ياي - اوخ يالنىز داوولدا دگىل ، قام// شامان گنىمىندە دە اۋز عكسىنى تاپىرمىش. اكر «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىنا اوخو

تاخىرمىشلاردا، قاملارنىسا گىيملىرىنى كورە ك حىصە سىندە اون دنە ياي و اوخ
«بابا» تىكىلمىش.

بعضى شامانلار ايستە پالتارلارنى ياي و اوخلوق (اوخ قابى) تىكىرمىشلىرى ،
آراشدىرىچىلارنى ، ائتنوقرافلارنى دىدىگىنە گۆرە اساسن بوتون شامانلارنى ، يا داوولوندا
ياي - اوخون ، يادا پالتارىندا شكلى و بعضى اوزو اولورموش . بو دىيىلن لردن آيدىن
اولوركى ، اسكى دە ياي - اوخ ھمدە پىس روحلارى قووماق اوچون آيىن مراسىمىندە
ايشتىراك ائدن « آلت » ، « سىلاح » ايمىش . ياي - اوخون مراسىم لرلە و ائلە جە دە
مىفولوژى تفكورلە علاقە سىنى ، تام آيدىنلاشدىرماق اوچون اونون باشقا بىر مىفولوژى
كىفىتىنى حاققىندا بعضى مسالە لرى ياداسالماق گرك لىدىر . ل. پ. پوتاپوون
آراشدىرماسىنا گۆرە شامانلارنى ، جادوگرلرنى جادو مراسىمى ياي - اوخلا اولوردو .
جىغاتاي - اسكى اۇزىك جادوگرلرى ياي - اوخلا جادو ائدىرلمىش . ل. پ. پوتاپوو
يازىركى ، ياي - اوخ اوشاقلارى حىمايە ائدن اسكى اوماي اىلاھە سىنە عايىد ايدى .
سايان - آلتايلاردا ياي - اوخ قادىن اىلاھە سى اىلە علاقە دار دىر . بىزجە ، بعضى
خالقلارنى اولو بابالارى اۇزلىرىنە آد قوباركن ياي - اوخون اىلاھى و سئهرلى قووه سىنى
و اونون اومايلا ، قادىن اىلاھە سى اىلە باغلىغىنى نظره آلمىشلار . بو باخىمدان
ساقاي خالق آدى دىقتى جلب ائدىر ساقايلارنى آدى دئىە سن « ساق » ياي + اوخ و
« آي » تركىيىدن عىبارتدىر . ھىمىن آد داكى « آي » « ياراتماق » (سوزداواتى ، تووربتى)
ياردىجى باشلانغىچ آنلايشلارى وار . اوند ساق + آي ، ياردىجى باشلانغىچ ، ياي - اوخ
، يارادان - اوخ دىمكىدىر . بو ائتنونىمدن لاپ آيدىن اولوركى ، تورك دىللى خالقلار ياي
ھمدە ياردىجى كىمى باخىمىشلار . دئىە لى ، بايىن اومايلا ، قادىن اىلاھە لرى اىلە ،
باشقا سۆزلە دئىسك ، ياراتماق باشلانغىچلارى اىلە علاقە سى تصادوفى دگىلدىر .
قادىن اىلاھە لرى كىمى ياي - سا//ساق - ياي + اوخدا ياراتماق آنلايشلارى اىلە
باغلى اولموشدور . اونا گۆرە دە «ساق» لا آي - دان مرگب سۆز ساقاي - «يارادان
ياي» (ياي - اوخ) معنالى سۆز يارانمىشىدىر . ساقاشئن//شاقاشئن ساقاشئنلە
بىرلىشركن « ي » سس دوشومو اولموش و مرگب سۆز ساقاشئن//شاقاشئن
شكىلىندە بىچىملىنىشىدىر . ساقاشئنلى لىر - شاقاشئنلى لىر ساقالارلا عىنى قىلە
بىرلىشمە لرى ايمىشلىرى ، يادا اونلارنى قوھوم قولو اولموشلار . اگر گىرزى اوغلو فخرالدىن
دە دە قورقودون اونونجو بويونون قەرمانلارنىن آدىنى دوز اوخوبورسا ، اوند بىر « ساق »
آدىنا ھىمىن داستاندا راست گلىرىك . او بويون قەرمانلارنىن آدىنى ساقاراق (سرك) ،
آكاراق (اكه رك) اوخوموشدور . اوند «ساقاراق» آدى « ساق » لارلا باغلى اولور .
ساقاراقىن اۇترى سۆز آچىمى بئلە اولور : بىزجە ، ساقاراق ايكى تركىب حىصە سىندىن
«ساق» و «آراق» - دان عىبارتدىر . « ساق » قىلە آدى ، « آراق » ايسە بىر چوخ تورك
دىللىرىندە چوخ معنالى سۆز دور . « آراق » و اونو آرىق (آذربايجان دىلىندە « عارى »

فوننتيك واريانتي وار) فوننتيك واريانتينين مقدس⁶¹، تميز، « پاك » ياخشى ايستر خئيرخاه⁶² و... معنالاري واردير. اوندا ساقاراق - تميز، پاك، خئيرخاه، ساق - ياي - اوخ دئمكدير. ساقلارين قارداشي آقارآين آدي دا ماراقليدر. آق - اوجا، «اولو» آراق - ين ايسه يوخاريدا معنالاريني وئرديك. اوندا آقاراق - اوجا اولو پاك دئمكدير. دئمه لي ده ده قورقود قهرمانلاريندان ايكي قارداش ساقاراق و آقاراق ساق اولموشلار وساق آدلاري (ساقاراق و آقاراق) تورك منشالي سؤزدور. گؤرونديوو كيمي ساق - لا باغلي سوي، قبيله، يئرآدلاري بير چوخ تورك ديللي خالقلاردا قديمدا يايلىميشيدير(ساق- آي ساقاشئن//شاقاشئن و س.). توركمن لرده ايندي ده ساقلا باغلي « ساقار » آدلي سوي آدي واردير. «ساقار» ساق و عار//ار كومپوننتلاريندان يارانميشدير. ساق + عار//ار «ساق كيشيسي» آنلامينداير. دئمه لي، ساق - ين تورك ديللي خالقلارين آدلاريندا، يئر آدلاريندا چوخ ايشلنمه سي گؤستيريك، اونلار قوهوم خالقلار اولموشلار، سوي كوكلري بيردیر. آذربايجانلي لاردا كي آر + ساق (آرساق) دا توركمن لرين ساقار (ساق + ار) عيني معنالي آدلاردير. آرساق ساق كيشيسي، ساق عار، (ساق + عار) دا- ساق كيشيسي دئمكدير. بلكه بونلار عيني قبيله بيرلشمه لري اولموش آيري - آيري يئرلرده بيچيمنميشلر. يايين، اوخون ميغولوژي ايناملارلا باغليغيني گؤسترن بير ديلده ماراqli دير. آلتايلاردا، توبالاردا نسيل جه شامان اولنلار گوجلوقام//شامان ساييليرميشلار. بئله لري uqtukam آدلانيرميشلار. ل. پ. پوتاوو uqtukam تترمينين دوغرو اولراق ائتيمولوژي تحليليني وئرميشدير. اونون فيكرينجه uqtukam-ik-ok (اوخ) و كام - شامان سؤزلريندن يارانميشدير و معناسيدا اوخلوقام دئمكدير⁶³. اوخلوقام دييركن شوبهه سيز يايين - اوخون گوج، قووت معناسي گؤزقاريشيسينا كتيرميشدير. دئمه لي، اوخلوقام گوجلوق، بؤيوك، جادو كئيفيت لي قام دئمك ايميش. بو دئييلن لردن بئله ائتيمال ائتمك اولاركي، ايلكين قاملارلا، ايلكين قبيله آغ ساققاللاري عيني آدام اولدوقلاريندان اولارين ياي - اوخلاري همده مراسيمده بير واسيطه رولونو اويئايرميش. همده دؤلت، گوج بليرتيسي رمزي ايميش. دئمه لي « قيزيل دۇيوشچو » نون پاياغينداكي اوخ هم واسساللاري اولان دؤلتين، همده قامليغين رمزي ايميش. بير آز بوندان قاباق قئيد ائنديكي كي، ياقوت خالقينين ايكي آقي ياقوت و ساق//ساغا آدي واردير. بو آدلارين چوخ ياخين علاقه سيني ايضاح ائتسك، اوندا بيرطرفدن، « قيزيل دۇيوشچو » نون منصوب اولدوغو ساقلارين كيميلىگي، بير طرفدن ده اولنلارين ياقوتلارلا قازوقلارلا (قازاقلارلا) قوهوملوق باغلاري آيدينلاشار. بئله ليكله ده ساقلارين « قيزيل دۇيوشچو » نون قبيله بيرلشمه سي سىلسيله سىنين تورك ديللي اولدوغونا داها گوجلوق حقيقتي دوغرو عكس ائتديرن بير ديلده مئيدانا چىخار.

⁶¹ - و. و. رادلوو. گؤستريين اثرى، بيرجىلد، بيرحيصه، صفحه 272

⁶² - يئنه اورادا، صفحه 269

⁶³ - باخ : ل. پ. پوتاوو. گؤستريين اثرى، صفحه 74

قىندى ئىتىدىكى كىي ، ياقوتلار ئۆزلىرىنى ساغ/آ//سا و ياقوت آدلاندۇرۇلار . بىرسىرا مېنبلەرە و عالمىر لەرە گۆرە ياقوتلار ئۆزلىرىنى ساغ/آ//سا⁶⁴ ، باشقالارى ايسە اونلارى ياقوت آدلاندۇرۇلار . بىزجە بو ادعا حقيقتە اويغون گلمىر . فىكىرىمىزى ايشات ائتمك اوجون بعضى مسالە لرى آيدىنلاشدىراق. 1822 - جى ايلدە يازى يا آينمىش شجرە آغاجىنا گۆرە ياقوتلاردا ايكى قول ، ايكى بۇيوك سوي وارمىش . گۆرونوركى ، چوخ اوزاق كىچمىشده دە ياقوتلار ايكى فراتىيادان ، قولدان عىبارت ايمىشلر . بو تورك دىللى خالقلارنى ميفولوژى دوشونجە لرى ، دوآل تشكىلات جمعيت قورولوشونا ekzoqamiya

نىكاه قانۇنلارنا گۆرە طىبعى ، قانۇنى بىر خالدىر . بللىدىركى ، تورك دىللى خالقلاردا دوآل تشكىلات قورولوشو چاغىنى كىچمىش و عايىلە ekzoqamiya نىكاه فورماسىنا اويغون ايدى . دوآل تشكىلات قورولوشونا و ekzoqamiya نىكاه فورماسىنا گۆرە قىبلە لرىن ، قىبلە بىرلمشە لرى سىلسىلە لرىن كۆكۆ بىر حتا اكىز قارداش و يا قارداش اولمالىدىر . لاكىن اونلارنى همده فرقى جەت لرى گۆزە چارپمالي ايدى . مېثال اوجون آغ قوبون- قاراقوبون ، بوزاق - اوجوق قىبلە بىرلمشە لرى بئلە تفكورلە باغلى اولاراق ئۆزلىرىنە آد قويموشلار . بو آدلاردا « بوز » و « اوج » ، « داغ » ، « قارا » آيرىلغى « اوق » لار ، « قوبون » لار ايسە بىرلىگى بىلدىرمىشىدىر . بو آد قوما هم دوآل تشكىلات قورولوشو، ekzoqamiya نىكاه فورماسى . همده همىن قىبلە بىرلمشە لرى سىلسىلە لرىن ميفولوژى دوشونجە لرى ، حياتى درك ائتمە لرى ايلە سىخ باغلىدىر . بىزجە ياقوت و ساق قىبلە بىرلمشە لرىن ، خالقىن آدى دا يوخارىدا آدى چكىلن قورولوشون قانۇنلارى ، تفكورو ايلە علاقه دار يارانمىشىدىر . همىن قانۇنا، تفكوره و يا اوندان يارانان عنعنە يە دايناراق ياقوتلارنى بىر حىصە سى اوزونو ساق/آ//سا- لار ، دىگرى ايسە ياقوت آدلاندۇرمىشىدىر . بىر آز بوندان قاباق يازدىق كىي ، هر ايكى آدىن بىرىنچى كومپوننتى عىنى مېنالىدىر . فىكىرىمىزى آيدىنلاشدىراق . بىزجە ، ياقوت - سوز ائنونىمى خالق آدى ايكى « يا » و « قوت » كومپوننتلىرىندىن عىبارتدىر . « يا » بىرچوخ تورك دىللىرىندە اسكى دن توتوموش بو گونه قدر « ياي »/سا//ساق// دئمكىدىر . اون بىرىنچى يوز ايل لىگىن مولغى يوسىف بالاساقونلونون دىلىندە « يا » « ياي » دئمكىدىر . اونون مشهور « قوتادقوبىلىك » اثرىندە اوخويرورق : « منىم بدنم اوخ ، اورە گىم يا (يا ي) تك اولدو » « اوغوز نامە » نىن اويغور وئرسىياسىندا يالنىز « يا » فوننتىك وارىانتى ايشلە نىر . مېثال اوجون : « جىدا ايلە ، يا (ياي) اوخلا ، قىلىنچ و قالخانلا يولا دوشدو » . ل . بوداقوو آلتاي ، سىبىر تاتارلارنىن ، و . و . رادلوو ايسە آلتاي ، تىلتوت ، ساقاي ، اويغور ، توبا لئىد ، قوي بال ، قومان و ب . دىل و دىالكتلردە « ياي » ين « يا » فوننتىك وارىانتىنى قنىدە آلمىشىدىر . س . ا . مالوودا اسكى تورك دىللى آبيدە لردە اساسن ياي - ين « يا » يا

⁶⁴ - باخ : ن . آ . آرستوو ، گۆستىرلن اثرى ، صفحە 329

فوننتىك وارىانتىنا راست گلمىشىدىر . بعضى موعاصىر تورك دىللىرىدە ، او سىرادان قارايم دىلىندە ياي عوضىنە ، "iAA" دىيىلىر . تورك دىللىرىدە بعضى سۆزلردە ، « ي » سس دوشومو- و « ي » سس آرئىمىي حادىئە سىي قانونى حال سايىلىر . بونا گۆردە «ياي» نىمى ، يوخسا «يا» نىمىي ايلكىن اولدوغونو موعىن لىشدىرمك چتىن اولور . هر حالدا بو ايكي وارىانتىن ايكي سىي ده كىچمىشده ده ، ايندى ده ايشله لىر . ياقوت آدىنىن بىرىنچى كومپوننتى « يا » فوننتىك باخىمىندان ساقا//سا//ياي/ ايله فرقلى اولسادا آنلام باخىمىندان ساق//سا//ياي/ ايله عىنىدىر . « يا » و سا/ق//سا « ياي » دىمكىدىر . بورادا بىر فوننتىك حادىئە نى ده قنىد ائتمك گركىلىدىر . قاباقچا قنىد ائدك كى ، « يا » و «سا» ياي « ين موختلىف قىيله بىرلىشمە لىرىدە كى فوننتىك وارىانتىدىر . ايره لى ده يازدىق كى ، ياكوتلار « يا » / ياي /- « سا » دىيىرلر⁶⁵ . بللىدىركى ، بعضى تورك دىللىرىدە « ي » و « س » ايله باشلانان سۆزلردە ايلك سىسلىرىر- بىزىنىن عوض ائدىرلر . ائله يا كوت دىلى ده بئله دىلر دندىر . ياكوتلار « ياي » (فىصل) 1- « ساي »⁶⁶ « يابو » (باغلانمىش ، گىزلىتمە) ، « سايى »⁶⁷ « يايىق » 1 آرىق ، حال سىز ، بلكه ، يايىدا بوراداندىر) « سايىق » 4 « ياغلا » - يا « ساعان »⁶⁸ « ياخا » - يا ، « ساغا »⁶⁹ « يال » 1 « سال »⁷⁰ « يالتي » يا (بعضى تورك دىللىرىدە تىل) « سالتى »⁷¹ « ياما » (ياماماق) يا « ساما »⁷² « يامىر » (ياغمىر) 1- « سامىر » « دىيىلىر بئله مىثالار ين سايىنىي آرئىرماق اولار⁷³ تورك دىللىرىدە كى بوفوننتىك حادىئە بئله بىرائحتىمال ائتمە يە امكان وئىركى ، ساقلاردا يا كوتلار كىمى بلكه ده ، دى « ايله دىيىلن سۆزلىرى « س » ايله دىير مىشلىر . اوندا اوترى ده اولسا بىردىللىرىدە قنىدائىك . ساقلاردا اسىراق سىراق آدم آدى وارمىش . تورك دىللىرىدە شىراق « شام » « دىمكىدىر⁷⁴ اگر تورك دىللىرىدە « س » سىسىن « ش » ايله عوض لىنمە حادىئە سىنىي گوزقارشى سىنا گتىرسك اوندا سىراق « شىراق » ين فوننتىك وارىانتىدىر . تورك دىللىرىدە « س » « چ » و « ي » سىسلىرى ده عوض لىرلر . اوندا بعضى تورك دىللىرىدە كى « چىراق » ، « سىراق » // سىراق // شىراق // شىراق فوننتىك وارىانتلار ايمىشلىر دئيه سن آذربايجانىن غربىدە كى شىراق چولوده بوآدلا علاقه داردىر (تورك دىللىرىدە شويا ، ساروق دىمىشلىر . بىزجه « ياروق » سۆز « سىراق »

⁶⁵ - باخ:

⁶⁶ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2006

⁶⁷ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2006

⁶⁸ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2011

⁶⁹ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2015

⁷⁰ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2015

⁷¹ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2036

⁷² - يئنه اورادا ، صفحه ، 2053

⁷³ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2059

⁷⁴ - باخ : و . رادلوو . گۆستىرلن اثرى . دۆرد جىلد ، بىرىنچى حىصه ، صفحه 1051

سۇزوايله عىني سۇزون فونىتىك وارىانتىلاردير . « ياروق » دئمىشلر بىزجە « ياروق » سۇزو « سىراق » سۇزوايله عىني سۇزون فونىتىك ايسه شكىل چىدير (مقاسيه ائدين . بىچ + اق ، اور + و س.) « ديار » بعضي تورك دىللىرىندە « ايشىقلى » ، « ايشىق بوراخماق » . « پارلاماق »⁷⁵ ، « ياريشىق لانديرماق » ، « ايشىقلى اولماق »⁷⁶ و اونون « چاري »⁷⁷ (شور ، ساغاي و س. دىللده) « ايشىقلى » . « چارىق »⁷⁸ ايشىقلى ، « چارىت » ، ايشىق لانديرماق معنا لاري واردير⁷⁹ « اي » ايله « ح » سىسلىرى تورك دىللىرىندە كي فونىتىك قانولار گۆره عوض لىرلرميثال اوچون ، « يار - آ (اوجا ساحال) بعضي تورك دىللىرىندە « چار » دئىلىر بوفونىتىك قانونا گۆره « يار » (شط) بعضي تورك دىللىرى سر او سىرادان ساقلا « سار // سىر » دئمىشلر . دئمه لي . سىر // شىر (سىراق // شىراق) لا . « ايشىق » ، « شوا » ، « ايشىقلى » ايشىق بوراخان « ديار // ياروق / » عىني معنالىدير ، عىني سۇزدور (شام معناسىني سونرا قازانمىشىدير) . حقيقت له سس لشن بودىلده تورك دىللىرىن فونىتىك قانولاري ايله ساق دىلىن فونىتىك قانولاري آراسىندا ياخين لىق . عىني لىك ، دوغمالىق آپ آيدىن گۆرونور . ايندي ايسه ياقوت سويونون ايكىنجي كومپوننتىنه دىقت يئتىرك . آراشدىرما گۆستىرىكى . اسكي تورك دىللى خالقلار ، اوسىرادان آلتايلار اينانيرمىشلاركى ، « قوت » « اينسانلارن مایاسى » ، « حیات قووه سى » ديره ددايلىك يارادىجي » ، بللخ ده دئمىروق (« حیات ياردان » قووه) اولموشدور . آلتايلار اينانير مىشلاركى ، ياي اوچي خان تانرىسى دوغولان اوشاغا « روح » . « حیات قووه سى » گوندرىمىش « قوت » لباغلي ايناملار تورك دىللى خالقلارن آن اسكي گوزوشلري ايله سس لشىر اسكي اينسانن تفكور و نو دونيانى درك ائتمه سىني آراشدىر انلار بئله بىرقناعته گل مىشلىركى اينسان اسكي ده روحلارن مادي و غير مادي لر آراسىندا كسكىن فرق قويمور دو . e.taylor و سونرالار بىرچوخ آراشىدىر يخیلار بئله بىرفىكىر ايره لي سورموشلر كي . اسكي اينسانلار بئله بىرفىكىر ايره لي سورموشلر كي ، اسكي اينسانلار چتىن كي ، روحو غيري - مادي تصور ائتمىشىدير . بعضي تورك دىللى خالقلار اينانيردىلاركى . « قوت » گۆي ده كي سود گولوندىن گتىر يلمىش اوشاغين جانىدير . بئله بىراينام آيدىن لاشدىريركى . خالقلار قوتون - روحون جسمانى اولدو غو قنا عىنده ايمىشلر . بوقناعت آيدىن لاشدىريركى . قوتا اينام اونوهم لاپ اسكي لرله . همده ميفىك تفكورله باغلايىر . قوتون قىرغىر دىلىنده كي معنا لاري فىكر

75 - باخ : يئنه اوردا ، اوج جلد ، بىرىنجى حصه ، صفحه ، 103

76 - يئنه اورادا ، صفحه ، 120

77 - يئنه اورادا ، اوج جلد ، ايكىنجى حصه ، صفحه ، 1863

78 - يئنه اورادا ، صفحه ، 1864

79 - يئنه اورادا ، صفحه ، 1864

يىمىزى تصديق ائىدىن توتارلى دىلىدىر. ك.ك. يوداخىن يازىر : « وقت بىرمىف . تند قىرمىزى رىنگ دە حلمە شىك شىدىر ، گۇيا او. تند دو كىن كولوموتويا دوشور و كىم كى اونوگوروسە اونا خوشبخت لىك گىتىر » قىرغىزلار دا قوت آچىقدان . آچىغا اونقندور . تانىدىر . دىئىلە نە گۇرە سون اوزن ابل لىكلردە قدر قىز غىز قوجالارى آراسىندا بئلە بىراىنام وارمىش كى ، « قوت » اىنساى ، حىوانلارى . بلادان قورىور اونلار « قوت » و اىنسان شىكلىندە تصور ائىدىكلرىندىن اونون هىكل جىيىنى قايرىب يانلارىندا گزىر مىشلىركى ، پىس دن . بلادان قوتو سون . « قوت » حاقىندا دىئىلن لردن آنلاشىلىر كى ، « قوت » خوشبخت لىك . طالع خمىيرلى روح ، بىرشىئىن كوكو ، حىات وسىع ، اىنسان وحىوانلارى قورىوان اىنسان شىكللى تانىدىر . يا قونلارىن اولوبابالارى و بعضى قىلە بىرلمشە لرى اوز لرىنە آد قوپاركن ، « آد قوپاركن ، « قوت » ون بو معنا لارىنى گوز قارشى سىنا گىرمىش و همىن سۇزو آدلارىندا اىستىفادە ائىمىشلىر . شوبهە سىزكى ، بئلە بىراىستىفادە ائىمە چاغىن طلبى ، چاغىن اىدئولوگىياسى ابلە باغلىدىر « قوت » مون معنا لارى گوز قارشى سىنا گىرىلركن . « يا + قوت » و ن معناى خوشبخت لىك گىتىر ، بلا دان پىس دن قورىوان جان وئرن ، سويون كوكو ، حىات وئرىجى قووه (قادىن باشلانغىچى ، قادىن اىلاھە سىنى نظره آلىنمىش (يارىاي) دىمكىدىر . « قوت » سۇز بىر چوخ تورك دىللى خالقارىن ، او سىرادان قارقوت (قار+ قوت) بازقوت (بار+ قوت) و تىلنقوت (تىللىن + قوت) اون قوت (اون + قوت) ، تان قوت (تان + قوت) ، مان قوت (مان + قوت) ، كىلىن قوت (كىلىن + قوت) ، اوپما قوت (اوپما + قوت) ، شان قوت (شان + قوت) و ب . آدلاردا ايشلنمىشدىر . بئلە مىثاللارىن سايىنى بىرآزدا آرتىرماق اولار . دىئىلن لردن دە آبدىن لاشىر كى ، ياكوتلا ساق / آ// سا آدلارىنى بىرىنجى كومپو ننتلرى عىن معناى سۇزلىردى ، « دىا » و ساق / آ// سا ياي دىمكىدىر . بىرجه ساغ / آ// سا- لار ياقوتلار واختى ابلە عىنى خالقىن آرى - آرى قوللارىدىر . دىئىلن لردن آبدىن لاشدى كى . ياقوتلار // ساق / آ// سا- لار اوزلرىنە ساقلار كىمى ، ياي // يا // سا- ي آد قويموشلار . يايى ، اوخو آدقوما شوبهە سىز كى ، چاغىن تفكور وايلە باغلى اولموشدور . يالنىز ساقلار دىئىل ، ياقوتلار // ساق / آ// ساقلار ، اونوقلار ، يوزوقلار . اوچوقلار ، 53 يايلا ، 40 يايلا و ب . اوزلرىنە ، يايى ، « اوخ » و آد قويملاشلار . دىمە لى ، يا 11 ياي - ي « اوخ » و آدقوما تورك دىللى خالقلاردا دونيا گۇروشله باغلى اولموش و عنعنه كىمى چاغلار بويو داوام ائىمىشدىر . ساقلار ياقوت ، كاراق ، حتا آذربايجان و قافقازدا ياشايان بعضى تورك دىللى خالقلارىن (سونرالار اونلار بعضى تورك دىللى خالقلارىن (سونرالار اونلار قافقازدا ياشمىشلار) سوي كوكونده دە اىشتىراك ائىمىشلىر . ساقلاردا شىخس آدى - سىراقدان اوترى بحث ائىدىن اونون تورك دىللىرىن فوننتىك قانونلارنى اوپغون اولراق بو و يا باشقا دىلدە چىراق // شىراق شىكلىنە دوشدويونو قنىد ائىدىك - اوشاقلارى حىمايە ائىدىن . همىشە يايى اوخلا . بعضن دە قايىن آغاجى ابلە (دونيا آغاجىنىن بلىر تىسىدى ر)

بىرگە تصور ئىدىيەسىنىڭ ئومامىي ئانا Aiyynit ھەم دىل . ھەمدە مېفولوژىيە باخىمدان . ساقلارلار باغلىدىر . ايره لى دە دە ساق و يا قوت دىللىرىدە كى فونىتىك ياخىن لىقدان بىر- ايكى اورنىك گىتىردىك . بوسكىلى دىللىرىدە كى فونىتىك ياخىن لىقدان (اوماي) اىلاھە سىنىن آدى و مېفولوژىيە سىماسى ايله باغلىدىر . Aiiyithit اوماي ئانا اىلاھە سى گۇي دە ياشايان آيىن آدى تانرى لاردان بىرىدىر . ياقوت دىلىنىن بۇيوك بىلىجىسى را . ك . پىنكار سكى « آيى » سۇزونو بىلە اىضاح ائىدىر . « آيى - يى ، آي » داندىر و اونون ئانايلاردا « يايو » (گۇرونوركى ، بورادا « يى » سىنىن يا علاوه سى ويا دوشومو) (آيو) خادىتە سى اولموشدور) باشقا تۈرك دىللىرىدە فونىتىك وارىانتلاردا واردىر . لغت چى - بىلگىن « آيى - اى » سۇزونون « tuoreNie.tuorceskoe ناچالو ، dobroe ، ناچالو ، كاك ئوبخود يىمىي element تور چىستوو ، «دوبرآنا » ، obw.ee.NAZivANie ، سوشىستو » (دوبرىخ دوخوو ، olivetvor lowix sobo « ناچالا تورچىستو » ي دو برا دىبوو » svore.co3 Ate b چىلوونك و ب . مەنلارنىن وئىرى، ئىنە . ك . پىنكار سكى آي - آي سۇزونون آيىچا مەنلارنىدا سادالايىر : آي - آي - نىن trorit چىتو ، coTBOr tb qociod سۇزداوات Atenb celoveka.xo3 Ytpanbatbss بوق وس . مەنلارنى واردىر مەصر ياقوت دىلىدە اى - آي - itrorit - پارآتماق

co3 Atenb ، يارايچى دىمكىدەر آلتاي و اورتا آسيا ساقلارنىدا آي - آي - يە ئانا اىلاھە آدى كىمى راست گىلىنىر . بعضى عالمىر لىر ناغلى اولاراق ائىتىمال ائىدىرلركى ، آي 1- ئانا اىلاھە سى ايله اوماي ئانا اىلاھە سى آراسىندا مېفولوژىيە ياخىن لىق واردىر . بىرچە تۈرك دىللى قىبە بىرلىشۈە لرى ، اوسىرادان ساقلار واو ، قارىشلاشاركن ساقلارنى آي - آي ايله باشقا تۈرك دىللى خالقلارنى اوشاق اىلاھە لرى بىرلىشمىش مەركب سۇزامايى يارانمىشىدىر . اوماي - يىن قىسا ائىتمورلوژىيە تىللى بىلە دىر : او + اوما + آي تىكىب لرىندىن عىبارتدىر . « او » تۈرك دىللىرىدە باجارقلى ، قوت لى (موشىنى) « اوما » « ئانا ، آي - آي ايسە ھەم ياقچا ، ھەمدە باقوتچا يارادان اىنسان يارادان ، خىر خواھ باشلانغىچ و س . دىمكىدەر . « او و اوما » بىرلىشركن « او » - نون بىرى دوشموش ، « اوما » ايله آي - آي مەركب سۇز ياراداركن « آ » سىلرىندىن بىرىنچى « آ » وورغوسۇز قالدىغىندىن يىرىنى ايكىنچى « آ » يا وئرمىش و بىلە لىكلە اوماي شىكلىدە فورما لاشمىشىدىر اوماي بىنى باجارقلى ياردان باجارقلى خىر خواھ باشلانغىچ ئانا دىمكىدەر . ساقلارنى آي - آي ايله يا قوتلارنى آي - آي آراسىندا ھەم مەنا ، ھەمدە مېفولوژىيە ياخىن لىغى واردىر . آخى دىئە سىن ساقلارنى آي - آي - ياقوت دىلىدە ھەم آي - اى - آيى ، ھەمدە

Aii فونىتىك شىكلىدە ايشلنىمىش عىنى كوكلو ، عىنى مەنالى سۇزدور يىرى گلمىش كىن ياداسالاق كى ، قىچا قلارنى يارادىلىشلا باغلى افسانە لرىدە اىنسانلارنى اولو باباسى آي آتام ، اولونە سى ايسە آي - وا آدلانىر . بوراداكى « آي » لارنى عىنى ايله و عىنى زاماندا مەنى فونىتىك دە بىشىك لىكلە (Ayii) ياقوت قىچاق (اوغوز) و

بعضى تورك دىللىرىدە ايشنمىشىدۇر . آي - اك هم ساقلاردا . همده ياقوتلاردا ، قىچاقلاردا و باشقا تورك دىللى خالقلاردا بعضى لرىن ميفولوگىيا سىندا آنا ايلاهه . اوشاقلاردا قور ويان ايلاهه ايمىش . بئله بىر دىل و ميفولوژى علاقه ده ساقلاردا تورك دىللى خالقلاردا سوي عىني لىنىي گۇسترن دىل لرنىدۇر . ساق تكىنى . بلكه ده خاقانى ، « قىزىل دۇيوشچو » نون قىلىنچىنىن قىضه سى⁸⁰ پاپاغىنا بركىدىلمىش داغ گۇرونوشو ، اوخلار⁸¹ گونيه يى⁸² قىرمىزي رنگه رنگ لنىمىشىدۇر حتا دۇيوشچو نون آينا سىنىن يانىدا . بىرپارچا قىرمىزي رنگ تاپىلمىشىدۇر⁸³ « قىزىل دۇيوشچو » ظ نون غرىبىن تاپىلمىش بوتون ساخسى ، مىس قابالاردا مامىس قىرمىزي رنگه پارىلدا يلمىشىدۇر⁸⁴ پاپا قداكى كىچى جىك قوشلاردا قاناتى⁸⁵ قوش للك لرىن هامىس قىرمىزي رنگ ده دىر . اشىالاردا . كونيه يىن و ب . نسنه لرىن قىرمىزي اولماسى ويا قىرمىزي رنگ ده

رنگ لىمه سى ، قىردە قىرمىزي رىگىن الماسى تصادوفى دئىلدۇر بللىد ىر كى ، تورك دىللى خالقلاردا ابنامىنا گۇره قىرمىزي رنگ گونشىن بلىرتىسىدۇر رمىدۇر واو . پىسى ، بلانى قوور . قىر مىزي رنگ ده ، گونشىن بلىرتىسىنه ، علامتىنه همده ابدىتىن رمى كىمى باخمىشلار غرىه قوبولموش اشىالاردا وس . شئىلرى قىرمىزي رنگ ده بويا ما قلا اسكى اينسان .

اينانىمىش كى ، همىن رنگ گونشىن بلىرتىسى اولدوغوندا بلانى ، پىسى قىردن قوواجا قىر اوزاقلادۇر ا جاقىر . گونشله باغلى رنگ ابدىتى تمثىل ائدىبى اوچون همده خالقلاردا رنگى سايلىمىش . اوناگۇره ده « ده ده قورقود » داكى به ي لر . خالقلاردا قىرمىزي قافتان گىر ، آلتون (قىزىل) بان ائولردە باشا مىشلار دئمه لى « قىزىل دۇيوشچو » نون قىرىنه قىرمىزي رنگىن قوبولماسى ، اشىالاردا قىر مىزي بويانماسى تورك دىللى خالقلاردا اسكى مفلوژى تفكور واپله سس لشىر . قىردن « قىزىل دۇيوشچو » نون ، ايكى اوزويو تاپىلمىشىدۇر . بىرجه بواوزوك لردىبىر اونون خاقان اولدوغونو ائحتىمال ائمه يه امكان وئىر . بللىد ىركى ، تورك دىللى خالقلاردا يالنىز خاقانلاردا توغرا - اوزوك موهور - اوزوك تاخابىلر مىشلر . « قىزىل دۇيوشچو » ده مومور - اوزوك تا خدىغى اوچو اونون خاقان اولماسىنى ائحتىمال ائتمك اولار . همىن اوزويون اوزه رىنده باشىندا اون دنه للكى ، سوخسا اوخ موجو مو (داماچوخ اوخ اوچونا اوخشاير) حك اولوندوغو آيدىن لاشمىر

80 - باخ : ك . آ . آلىشئو . گوسترىلن ائرس . صفحه ، 41

81 باخ : ك . آ . آكىشئو . گوسترىلن ائرى . صفحه ، 26

82 ئىنه اوردادا ، صفحه ، 47

83 - ئىنه اوردادا صفحه ، 31

84 - ئىنه اوردادا صفحه ، 31

85 - ئىنه اوردادا . صفحه ، 26

بلکه ده بوللك ، يا يوخ اوجلاري هر بيرى بيرسويون ، قىيله يني ، قىيله بيرلشمه سىنين بليرتىسىدير بوليرتلىرىن (للك ، اوخ اوجلاري) خاقانىن اوزويونده حك اولونماسى همين قىيله بيرلشمه سىنين بيرلىنى بىلدىر مىشدير . اگر بو دئيلن سراغلا با تاندير سا اوندا « قىزىل دۇيوشچو » اون قىيله بيرلشمه سى سىلسيله سىنين خالق آدلارينا راست گلمك اولور ميثال اوچون : او نوغ اونقوت و ب . « قىزىل دۇيوشچو » نون گوموش بوشقا بينين ايچينده يازى وادير . بويازى حاققىندا دورلو - دورلو فيكىرلر موجود دور . بعضى عاليم سريازىنى تورك دىللى خالقلارين يازىسى سايرلار بعضى لري ايسته بويازىنىن بيرسيرا حرفلرينين - رونيك ها اسكى تورك الفباى (الفبا سينا اوخشار اولدوغونو ادعا ائىسه لرده اساسن رونيك اولما ديغي فيكىرىنده ديرلر هرچالدا يكي خط دن عىبارت يازىنين ، « قىزىل دۇيوشچو » نون قىرىندن تاپىلماسى گۇستىرىكى ، اونون منصوب الدور غوخالىقن آزي - آزي ائرادان بئش عصر اونجه يازىسى اولموشدور . « قىزىل دۇيوشچو » مدنيتين كيمه عاييد اولماسىنى آيدىن لاشد يران چوخ سايلى دليل لردن بيرى ده اونون پاياغىنين تپه سينده كي قويون (داغ قويونو) ايله باغلى اولموش . گۇرونوركى ، سونرالارقويون داما چوخ معيشنه داخل اولدوقچا ، ائوحيوانلاري آراسىندا اساس ئيرتوتدقچا قويونا اينام گوجلنميش اونواساس اونقون ، حتا قديون اجداددا ايشتىراك ائدن زوومورفيك اونقون كيمي قبول ائدىلميشدير . teleutlArin سويو

قويونو اوزلرينين سوي باشى اجدادى سايميشلار . قويونا تاپىنما اگر دوآل تشكىلات قورولو شونون اوزوايله باغلى دئيلسه ، اوندا او همين قورولوشدان درحال سونرا يارانميش اينامدير . چونكى آغ قويون ، قارا قويون قىيله بيرلشمه لرينين اوزلرينه بوآدى قويمالاري دوآل تشكىلات قورولوشونون ميفولوژى دوشونجه لري ، تفكور واپله سيخ باغليدير تكرر ائديريك : بو آدقويما اولابيلسين كي ، يا دوآل تشكىلات قورولوشونون تفكور وندن يادا همين قورولوشون قانونلاريندان دوغان عنعنه دن يارانميشدير . حئيوان ، بيتكى آدى قويما عادتي ، عنعنه سى اينسانلارين توتتميك باخيشلاري ايله باغليدير . بلليديركى ، توتتميك باخيش ميفولوژى تفكورون آن درين ، اسكى قاتلاريندان بيريدير . دئمه لي ، قويونا اينام آن درين قاتين محصولودور . يوخارىدا قئيد ائتديك كي . اوغوزلا باغلى تاريخى افسانه نين ويغور وئرسياسىندا اوغوز قاغان اوغلانلارينا آغ وقارا قويونو اونقون وئير . گۇرونوركى ، بوزوقلارين ، اوچو قلارين اونقونلاري آغ ، قارا قويون ايميش . بو اونقون بيرچوخ تورك دىللى قىيله لرين اونقونو اولموشدور . قويونا تاپىنماني ايزلرينه آذربايجان « ساياچى » مامينلاريندا ، ائله جه ده سيبيرده و اونون اطرافيندا ياشايان خالقلاردا ايندى ده راست گلمك اولار . tei اطرافيندا ياشايان خاقاسلار ال - آياقدان اوزاقدا kuze- meNqirX قويون مكلىنين يانيندا تاخيل بيچيمينين قورتارماسى ايله علاقه دار حئيوان كسيب بۇيوك مراسيم (خاقا سجا توي) كنجيرير ميشلر نه اوچون ياشالاري - ابدى سائيلان قويون ميكلىنين

يانىندا مراسىم كنجىر يرمىشلر ؟ چونكى quze- meNqir ياشارلىغىن ، ابدىلىن بوللوعون آرتىمىن رمزي . بلىرتىسى ايمىش . اسكى تورك دىللى خالقلاردا بئله بىراىنام وارمىش كى . اينسان مىكلىندە همىن اينسانىن ، حئىوان مىكلىنىن اوزونده ، يانىندا همىن حئىوانى روحو ياشايارمىش . بونا گۇره ده مىكل لرى ياشارى . ابدى 4uze- meNqir (كىمى) سايرمىشلار دئيه سن ، آيدىن لاشدى كى ، چوخ آلمانىن ، آرتىمىن ، بوللوعون ، گوجون ، قووه نىن اونقونو اولان قويون ، « قىزىل دۇيوشچو » نون پاپاغىنىن لاپ تپه سىنه نىبه بركىدىلمىشىدىر . گوجون ده رمزي اولدوعونا گۇره « قىزىل دۇيوشچو » نون پاپاغىنداكى آرخار – قويون ساكت ، لاكىس نه يى ايسه مدافيه ائدن وضعىتىندە دور موشدور قويو نون يوخارىداكى ميفىك سحيه لرى نظره آلىناراق سوي كوكون اجدادى سايلمىشىدىر . ائله بو ميفولوژى سحيه لرىنه گۇره ده اونو آن اوجادا بركىت مىشلر آرخارىن . قويونون لاپ اوجادا بركىد يلمه سى اونو گۇستىرىركى ، تورك دىللى ساق // سا – لار قويونا آغ قويونلار قارا قويونو لار وب . كىمى تاپىنمىش ، قويون اونلارىن باش زومورفىك اونقونو اولموشدور ايندىه قدر دئىلن لردن آيدىن لاشىركى ، « قىزىل دۇيوشچو » نون منصوب اولدوغوخالقىن ساقلارىن تفكور و ، حىأتى درك ائتمه سى . حىأتا باخىشى باشقا تورك دىللى خالقلارىن ميفولوژى ايناملارى ايله يا عىنىدىر ، يادا چوخ ياخىندىر . آراشدىرما آيدىن لاشدىردى كى . ياي // يادئمك اولان سا / ق /// سا اسكى تورك دىللى خالقلارىن حىأتىندا بۇيوك رول اوينا ديغىندان اونون تفكور وندە ideyAinTa اوزونه گوركلمى يئتر توتموشدور . ساقلار اوز آدلارىنى بىرچوخ تورك دىللى خالقلار كىمى سا / ق // سا- ياپايدان گوتورموشلر . ياي // يا دئمك اولان سا / ق /// سا- ياي بىرچوخ تورك دىللى خالقلارىن آدلارىندا يا مستقل ، يادا بىرتركىب كىمى اىشتىراك ائتمىشىدىر . بىرچوخ خالقلارىن . خوصوصى له ياقوتلارىن ، قازاقلارىن ، آذربايجانلى لارىن سوي كوكونده اىشتىراك ائدن ساقلار تورك دىللى اولموشلار بئله ليكله ، تورك دىللى سا / ق /// سا- لار و اونلارىن ، قازا اكلارىن آذربايجانلى لارىن سوي نىز بوخالقلارىن دئىل . بىرچوخ خالقلارىن مدنيتى ايله قارىشى لىقلى علاقه سى وارمىش و عموم دو نيامدنىتىنىن اينكىشافىندا بۇيوك رولو اولموشدور